

U KA'A BISBÁAIL YÉETEL XNA'TSIL LU'UM

ÚUCHBEN TSIKBALIL TU TOUCH UJ

Yáax beeta'anil ich káastlan t'aan
Noj lu'umil México, México
ISBN:

Ma' tu cha'abal u beetal uláak' chíuka'anil wa u jáatsalil le meyaja'
-Mix u boonilo'ob beyxan bix beeta'anik je'ex u táanil je'el bixake',
electrónico wa mecánico,
Wa ma' tu éejentik yéetel jump'éel ts'tibil ju'un u yuumili'.

Copyright © 2020 por Talía del Carmen Vázquez Alatorre

U noj k'aaba'il
U ka'a bisbáail yéetel Xna'tsil lu'um
Úuchben Tsikbalil tu tuuch Uj

U yuumil
Talía del Carmen Vázquez Alatorre

U X- nu'ukbesaj beeta'anil
Angélica María Roxana Aílotsue Aguirre Elizondo

U x-Tsolil ts'tib
Andrea Belarruti

Le máax tsol bix ku beetbil
María Eugenia Hernández Granados

Le máax tsol u yoochel
Mónica Susana Carmona León

J-Sut t'aano'ob
Dra. Cessia Esther Chuc Uc
Gonzalo Maas Pacheco
Abraham Euán Kantún
Gaspar Alberto Cauich Ramírez

Tsool ts'ib

U káaɓbal	6
Úuchben tsikbalil 1 México, u kúuchil u tuuch le uɓo'	9
Úuchben tsikbalil 2 Kíimsaɓ uk'ul	23
Úuchben tsikbalil 3 U ɓKanáanil Yóok'ol Kaab	35
Úuchben tsikbalil 4 Sáatal óolo'ob	53
Úuchben tsikbalil 5 U Xaak'al xookil	65
Úuchben tsikbalil 6 Jeets' t'aanil	77
Úuchben tsikbalil 7 U Kéetlanil	89
Úuchben tsikbalil 8 Tu paach a pe'échak'	103
Úuchben tsikbalil 9 Paklam muuk'	115
Úuchben tsikbalil 10 Ma' chika'aní	125
Úuchben tsikbalil 11 U ts'aakil	133
Xuul t'aan	142

U káaʔbal

Lechanxchúupalaalo'obyéetellechanxiipalaalo'ob tu noʔ lu'umil Méxicoe' yaanti'ob u páaʔtalil u kuxtalo'ob ma'alob te' yóok'ol kaaba' yéetel ti' toʔ óolal tu'ux ku ye'esa'al tsiikil ti' tuláakal ba'ax kuxa'an yóok'ol kaab. Le paalalo'obo' unaʔ u yaantalo'ob ti' jump'éeel lu'um tu'ux yaan kiim'ak óolal, jeets' óolal yéetel múul bisbaail ka' ma'alob noʔochchaʔko'obyéetelu yutsilo'ob, chéemba'ale' ma' unaʔ u ts'abaʔ juntséelil le yóok'ol kaabo'. Le u ka'apéelil analte'a yaan tsikbalil yéetel k'uben t'aano'obo' tumen u nu'ukulil kaambal u tia'al u beeta'al u tuukul u chan paalalilo'ob México tu yóolal u k'aana'anil u kananta'al yóok'ol kaab yéetel bix je' u táakpaʔlo'ob.

Le muuch' analte'oba' u "Yúuchben tsikbalilo'ob tu tuuch uʔ" tumen u tia'al le úuchben mexicoilo'obo', le tuucho' beey u ts'u'u wa tu'ux ku taal tuláakal: le kuxtalo', le k'iino'obo' yéetel le máako'obo'.

Le ts'u'o' leti' u jaan pik'e'enil le yóok'ol kaabo' le tu'ux ku much'kubaaʔ le máako'ob yéetel uláak' kaʔa'ano'ob te' yóok'ol kaabo'.

Utia'al le úuchben ch'iibalo'obo', junjuntúul máake' unaʔ u yaabiltik le ba'alo'ob kuxa'an tu bak'ampachi'. Le tsiikil ti' le yóok'ol kaaba' jach k'aana'an. Jach séeba'an táan u bin u k'aaskuntikubaʔ yóok'ol kaab. Wa to'on táan k beetik loob ti' beyxan táan kaxtik ka' chéeʔnaʔko'oni'.

Yéetel le úuchben tsikbalilo'ob beyxan yéetel le k'ubeno'ob yano'ob ichil le áanalte'a, le paalalo'ob tu lu'umil Méxicoe' yaan u na'atiko'ob u k'aana'anil u kaʔtalo'obe' ti' jump'éeel lu'um chuup yéetel jejeláasil kuxtalil yaan ichilo'one'ex. Le t'aan Méxicoo' ku taal ti' u yóoxp'éeelil u juumil u t'aan náhuatl: meztli, u k'aat u ya'aleʔ uʔ; xictli, tuuch wa u ts'u' wa kúuchil México: Jump'éeel kúuchil tu Tuuch le uʔo'.

Ti' u tuuch le Uʔo' unaʔ u káaʔal le jeel bisbaailo', u ye'esa'al tsiikil yéetel u yilal ma'alobil u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo'. México jump'éeel kúuchil jach ma'alo'ob utia'al u káaʔal u ka'a meyaʔta'al le yóok'ol kaabo' le óolale' yaan káasik jeel bisbaail yéetel le lu'um je'el bix mix junteen úuchike'.

1

ÚUCHBEN TSIKBALIL: México, u Kúuchil u tuuch uó

U tsoola3il: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a 3ka'ansa3 wa xka'an-sa3 xook le boonilo'obo'.

México, u kúuchil u tuuch U3

Juntéen3eake' yaancha3 biin ka'atúul chan xchúupal yéetel 3untúul chan xi3pal 3ach ku múul bis kubáalo'ob. Tu yóoxtu'ulo'obe' yaanti'oob wakp'éelil u 3a'abo'ob beyxan múul xookil u bino'ob, u k'aaba'obe' xLupita, xJulia yéetel 3Nico.

Jump'éelk'iine' le táan u 3óoklo'ob tuna3il xooke' te' be3 tu'ux ku bino'ob yáanal le k'áaxo', náay u yóolo'ob tumen tsáay u chukpachtiko'ob 3untúul t'úul. Áalkabna3o'ob tu paach, ka' tu yila3o'ob u yokol ichil 3ump'éel sa3kab, k'as 3ela'an, tumen bey 3ump'éel 3ool éek'cha3a'an yéetel sak lu'um beyxan yéetel sa'am lu'um, sakpoose'en.

i3ak' u yóolo'ob ka' 3-ooko'ob ichil, káa3 u xiimbalo'ob yáanal lu'um 3ach saasóole'ení. Tu yila3o'ob u p'iit yáalkab le t'úulo'. Tu tsáaypachto'ob tak ka k'uch tu xuul le 3oolo3 ka wa'alcha3i3.

-iBix a beele'ex!-tu ya'ala3 le t'úul ti'obo'-
iKiimak in wóol ikil in k'amké'ex tu Tuuch le U3a'!

Le chan xchúupalo'ob yéetel le chan xi3palalo' 3ach 3a'ak'a'an u yóolo'ob.

Mix 3untéen u yu'ubo'ob u t'aan 3untúul t'úul.-
xLupitae tu k'áata3 tie t'úulo'.

-3Bix a k'aaba'-yéetel-3Bix a beetik utia'al u béeyta'al a t'aan? Le t'úulo' tu núukta3-In k'aabae' Ñam, teen le t'úul ka3a'an te' u3o'. Ma' wáa3 k'a3a'anen te'exi'-ima', tsikbalto'on! -ika' papaxk'abcha3o'ob yéetel kiimak óolal.

-iKo'otene'ex! Táanile' ookene'ex tin wéetel te' 3ach 3ats'uts kúuchila'-tu núukta3 Ñam. iKin siikte'ex 3ump'éel siis ch'u3uk!

Le ka' jóok' le paalalo'ob' te' yáanal lu'umo' le táan u bino'ob tu paach le t'uulo' tu yilažo'ob jump'éeel kaaž jach jats'uts.

Tuláakal le ba'axo'obo' jach tu p'is utia'al paalal, beyxan chéen mežen xīipalal yéetel mežen xch'úupalal kaža'ano'obi; mix juntuul nukuch máak kaža'ano'obi. Le táan tu bino'ob tu paach Ñam, jaajap u ch'io'ob tumen táan u yiliko'ob u xīimbal uláak' chan xīipalalo'ob yéetel chan xch'úupalalo'ob te' bežo: juntuul áantažil jts'aak yaž, uláak'e xka'ansaž xook; juntuul chan xch'úupale' u naat'maž u t'inchak balak' ook ka' máaniž táan u jīitik jump'éeel xúuxak chuup yéetel yiich che'ob; tu tu'uk' le bežo' yaan juntuul jkanan

kaaž, maas chan táanile' jummúuch' paalalo'ob táan u bin u paaxo'ob te' bežo. Jach jats'uts tuláakal mix ba'al éek' yéetel jach yaan kiimak óolal ts'o'okole' jach utso'ob. Le nažo'ob yéetel tuux ku yúuchul koonole' jach jats'utstako'ob boona'anilo'ob beyxan u paklo'obež jats'utskiinta'ano'ob beyxan ts'aba'an jats'uts loolo'ob. Mix jun xéet' ju'un wa plástico pula'an te' bežo, beyxan ku t'aankubáalo'ob yéetel kiimak óolal. Tak u yalak' peek'o'ob yéetel jmiiso'obo' ku láak'íntik le paalalo'obo' je'el tuuxak ka xīiko'ob u beeto'ob wa ba'axe' beyxan chíika'anti'ob kiimak u yóolo'ob. Le kaža'ano'ob te' kaažo' ku yilpažal jach u yaabiltmo'ob

Ñam, tumen tuláakalo'ob jach ku méek'iko'ob, ku ts'uuts'iko'ob

wa ku kiki' ma'achaž tu k'abo'ob. Ma' chéen le kaaž ka'ach jach jats'utso', ba'ale' tak tu bak'an paach ka'ach jach jats'uts ku chíikpažaž nukuch wiitso'ob.

K'ucho'ob xan ti' jump'éeel naž, yaan u nukuch ts'ibilo'ob jach ma'alob bona'anik ku

ya'alik "Siis ch'uujuk" ka' ooko'ob Ñam yéetel u yóoxtuul éetailo'ob.

-iU'uye3 jach k'a3 óola'anech waye!-a'ala3 ti' tumen xJulia-Tsikbaltto'on tuláakal.

Ñam tu che'e3ta3 ka' tu tsika3 u yuumil u kúuchil le koonolo', ku k'aabatik xLety. Ichil ts'aba'an jump'éeel mayakche' yéetel ya'abach nu'ukulo'ob beeta'an yéetel che' chuup yéetel siis ch'uujuk, jejeláas u kii3ilo'ob. xLety tu káata3 ti'ob wa u káato'ob p'áatal ichna3 wa j-táankab. Ñam tu ya'ala3 táankab. Le ka' jóok'o'obe' páatcha3 u yiliko'ob jump'éeel jach jats'uts ya'axtak che'ilo'ob.

Kuula3o'ob tu bak'am paach jump'éeel wóolis mayakche', ts'aba'an

u piixil Chak nook' yéetel sak u mejen

cuadro silo'ob

jach mimi3ski3

le kúuchila',

chúumukil te'

mayakche'o'

ts'aba'an

jump'éeel chan

paak'al lool.

Ñam tu pakta3

le paalalo'ob le

táan u jantiko'ob u siis ch'uujukil.

-Teenu t'uulil mexicanolilen ka3akbalen tu Tuuch le u3o'-tu ya'ala3 ti'ob-il a wile'ex, k-úuchben ch'i3ballo'obe' táan ka'ach u máan u kaxtiko'ob tu'ux ka'ach kéen u chúumbesiko'ob jump'éeel No3och no3 lu'umil, le óolale' xiimbalna3o'ob tak u kúuchlo'ob tu jats'uts ja'il Texcoco. Ti' túun tu yila3o'ob u chiikulil ku pa'atiko'obo'. Yaan jump'éeel chan peten tuunich, tu'ux ku si3il junkúul pak'ani', tu yóok'ole' p'okokcha3i3 juntuul j-koot táan u kiinsik juntuul kaani'. Leti'obe' tu na'ata3o'obe' u kúuchil si3iti'ob utia'al xna'tsil lu'um.

-jXna'tsil lu'umil wáa3? tu káata3 Nico.

-Jach beyo', bey u ya'aliko'ob ka'ach ti' le yóok'ol kaabo'-tu núukta3 Ñam-Le xNa'tsil lu'umo' jach u yaamiltma3 ka'ach le chan xéet' lu'umo', kex o3ela'an ta3 no3och yóok'ol kaabe', letie tu yeeya3 le xéet' lu'uma' ka' nuupcha3ak máantats' le lu'umo' yéetel U3, utia'al u paklan kanáantikubáalo'ob wa ku k'aabéetcha3a3.

-ju nuupubáalo'ob wáa3 utia'al máantats'?-tu káata3 xLupita--jBix túun lelo'?

-U bee3il éek'3och'éenil yáanal lu'ume' te' tu'ux taalo'ono'-Tu núukta3 Ñam-jump'éeel u suumil tuuch; U káat ya'ale', bey jump'éeel chowak suum ku nupik yóok'ol kaab yéetel U3, utia'al múul kanáantikubáalo'obe', u múul

tséentikubáalo'ob, u múul yáantikubáalo'ob wa
 ñach ku k'aabéetcha'ñ, i u tokik u báalo'ob!
 -Tu'ule' tu ñan xula'ñ u t'aan' -ka' ts'o'oke'ñ ka'
 léeki'ñ -: u Tuuch lu'ume' tia'an Texcoco, yéetel u
 tuuch U'je', waye', u k'aaba'e' "U No' Lu'umil Paalal".
 Tene' ñach k'a'ñ óola'anen tumen túuxta'aben ti'
 Texcoco utia'al in pixik ñump'iit u sáasil le U'jo'
 yéetel utia'al in kanáantik le tuucha'. Te'ela' kin
 ch'ene'etik le lu'umo', kin wilik u ña'il Texcoco,
 te'elo bey ti' ñump'éel néen, kin wilik le U'jo'
 beyxan kin wilikinba'ñ: ñuntúul t'u'ul. Tu no'ñ
 kaa'ñil México kin wila'a'ñ tak waye', kin
 kanáantik le xNa'tsil lu'umo'-
 tu ya'ala'ñ Ñam, óoli
 t'uubul u tuukul
 aniki'.

K'UBEN TI' KAAJ

Úuchben tsikbalilo'ob ku ye'esikto'on ba'axtenil ku yúuchul ba'alo'ob yóok'ol kaab.

Ku chuumbesa'a' u' ti' ba'alo'ob k ilik ichilo'one'ex, je'ex áak'alil ja', ba'alche'ob, no'och wiitso'ob wa sáasil ek'o'ob.

U biilale' ka' liik'ik u yóolo'ob ti' le' ka'na'alilo'obo' ka' beycha'ak nono' meya'ilo'ob.

Ti' u kaayil u jeets' óolalil múul tsikbalte'ex:

1. ¿Ba'ax ba'alobi' sii'nalil yóok'ol kaab je' wa ka'a' óolke'ex ti' u yúuchben tsikbalil tu ya'ala' N'am ti' le me'en paalalo'ob?

2. ¿Ba'ax u kaat ya'ale' u' mexicanailen wa xmxicanailen? ¿Te'exé' mexicanole'ex wa xmxicanaile'ex?

3. ¿Ba'axten ka tuklike'ex ti' le xNa'tsil lu'um tu yeeyta' México utia'al u jaayik u tuch le U'ó'?

K'UBEN TI' TEECH

1. Jachileʔle ʔboonilo', xachabaʔa ʔo'osikunuup ka' a meenteʔ ti' ʔump'éel ʔu'un ʔumpáayili'e'. Ts'aaʔ u ʔeʔeláasil boonil ʔach uts ti' a wiich.

2. Pat ʔump'éel ba'al ku ye'esik u yoochel le lu'um tu'ux Kuxa'anon. Meyaʔteʔ yéetel ba'alob way siiʔnalo'obe' utia'al a meentik ʔe'elbix u yiich wa u le'e' che'ob. Jach e'eseʔ u ba'apachil ti' u noʔ lu'umil México yéetel tak' ʔump'el u boonil wa u yoochel a wiich ti' u ba'apachil ti' u noʔ k lu'umil. Ts'o'okole', máak'ante ʔump'éel uʔ, ka'a taak' ʔump'éel boonil ti' u yiich Ñam. Ti' u ts'o'okbale', ka' a nuup Kaab' yéetel uʔ, ch'a'eʔ ʔump'el k'ax suum, wa uláak' ba'ax ka' u ye'es u táabil tuuch.
3. Biis le a meyaʔo'obo' ti' u naʔil xook ka' a we'esikti'ob a wéet xooknáalilo'ob.

2

ÚUCHBEN TSIKBALIL: Kíimsaó uk'ul

U tsoolañil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ñka'ansañ wa xka'an-sañ xook le boonilo'obo'.

Kiimsañ uk'ul

Ñam tu kiki't'aanañ u yéet paalalil ka' xiiko'ob xiimbal ti' Ts'iimin k'áak' mixjuntéen náakko'ob ti'.

Xiimbalnañob tak tu kúuchil u pa'ata'añ. Jach jats'uts bin, u paak'o'obe' meenta'an ti' tuunich yéetel k'at, beyxan nojoch u yiich nañ, u chan joonañ yéetel chak u pix

ka'analil jo'onañ che'. Kex

kóoch ichile', chéen ku

páañchañ u yookoñ

mejen xiipalal

yéetel chan

xch'úupalal, jach

beey tuláakal

ba'al ichil u Noñ

Lu'umil Paalal.

U yuumil

máax bisik le

tsiimin k'áak'o' u

k'aabae' xMónica jach xkiichpam u búukinmañ u nook' beyxan kiimak óolal anik. Tsiimin k'áak'e' juumnañi, beyxan xMónica tu kóolañ u suumil, ka' tu ya'alañ.

-iTáan u bin tsiimin k'áak', táan u bin! Táan u yawato'ob.

Ñam yéetel mejen paalalo'obe' áalkabnañob, siit'nañob ka' kuulañob chúumukil ti' k'áancheo'ob jach ts'uts'úki' beyxan xma' éek'o'obi.

Ñam yéetel xJulia kulañob aktáan ti' xLupita yéetel Nico, tia'an jump'éel chan mayakche' chúumukiñ. Náats' ti'obi' juntúul chan xiipal u búukinmañ u nok'il áantañil ñanal ka' tu ts'aañ

tíob ñump'éel uk'ul yéetel botana ikil u binbalo'ob. Junñuntúuli' tu káatañ je'ba'axak u káat u ñantiko'ob.

Ka'alikil tu cha'antiko'ob ñats'uts che'ob , ka' taasab tí Ñam u ña'il mandarina, tí xJulia u ña'il limón, tí xLupita u ña'il toba'anil tí ñNico siis boox ña'. Ts'áabtíob u túumtiko'ob chíikam, xexet' pepino, limón yéetel u ta'abil, u chan o'och frituras beyxan galletas.

-¿Bix a meentike'ex utíal u yaantalt'ex ñump'éel ñats'uts noñ kaañal, ñach máan uts, ts'o'okole' mináan xta'miisi'?-tu káatañ Nico.

-Mixbik'in áanchañilto'on xta'miisi', mix

k'aañóoli'. To'one' chéen k ño'osik ñump'iit u yaalab, ba'ale' yaan u ka'a meyañ tí to'on, tumen ma' t- káat tookti' u kuxtalil yook'ol kaab-tu núuktañ Ñam.

-iWaay! Tu noñ lu'umil México ñach k'aañóola'an le xta'miiso', teen ma' in woñeli' wa ku ka'a meyañ le ba'ax kin puuliko'-tu ya'alañ xJulia.

-Ma' beey ka'achi' tu noñ lu'umil México; k úuchben chíibale' ma' tu puuliko'ob xta'miis, to'one' t- kaanañ tí letíob. Ba'ale', tuláakal kañnáalil k'oñáanchañ tí xuup, le óolale' k- xNa'tsil Lu'ume' táan u muuk'yañtik-tu ya'alañ Ñam.

-¿Chéen xuup? iLelo' ma' ñump'éel k'oñá'anil! ¿Je' waañ k- kuxtale' wa ma' táan k- xuupí? iÑach k'a'abéet ya'ab ba'alo'ob ka' kuxlako'on!-tu ya'alañ xLupita.

-Bix a wóol, ma' tsaiñ u yaantalteech p'eenkech ba'alo'ob utíal a kuxtal-tu núuktañ Ñam-. Ma' táan a keetik a xuupik chéen le k'a'abéet teecho' tí le chéen xuupilo'. Unañ a xuupik chuka'an a na'at, tumen chéen xuup mináan u biilale', lelo' ñump'éel k'oñá'anil. Tumen chéen a káat a maan tuláakal ba'alo'ob. Ma' tu na'atiko'ob wa táan u loobiltiko'ob yook'ol kaab. Ma' tu xookiko'ob, ma' tu

paakato'ob, tuláakal ba'al u k'áato'ob.

Ku maano'ob, ku puliko'ob ba'alo'ob, beey túuno'

Táan u k'ó'a'ankunsiko'ob u wiinklilo' yéetel u kuxtalil yóok'ol kaab. Máantats' ku yúuchul loob tí k- to'ó olale' ku loobilta'ab xaan yóok'ol kaab, tumen nupano'ob yéetel leti'. Ma' tukultike'ex chéen to'on táan k- muuk'ya'itiki' beyxan táan k'iilik u kuxtalil xNa'tsil Lu'um-tu tsoola' Ñam.

¿Nico tula' xuupa' u yo'och, ka'alikil táan u yu'ubik le tsikbalo', tu p'aata' u chan to'obil yóok'ol chan mayak che'. xLupita beyxan tu la' xuupa' u yo'och galleta. xJulia óoli' tu chan p'a'astiko'ob, tumen tu tukla' i'ach pooche'ex!

Ñam kiimak u yool táan u ¿antik pepino yéetel chiikam, ka' tu ya'ala' ti'ob: --Maane' yéetel xuupe' ¿ach bey táan u makik u na'at máako'ob. Ma' táan u cha'ik u na'atiko'ob, ma' táan u yiliko'ob ba'ax yaan aktáan ti'ob, ¿ach bey chéen tee'ch a k'áat a muuts' a wiich utia'al ma' a wilik le loobilo'. Ku satik u yool máak. Ma' táan u na'atiko'ob ba'ax táan u beetiko'ob.

-iWayy! i¿ach k'aas!-¿áak' u yool xLupita--U ma'alo'obile' to'one' ma' saatal k óoli', ma' k'ó'a'ancha'ko'on chéen ti' xuup, ¿ma' waa' beyi'?-tu k'áata' ¿Nico.

-Ko'ox kilik: ba'ax ts'óok k ¿antik waye'. Pepinos, chiikam, ta'ab, limón, melón, azúcar, mandarinas

ku ts'aik le k'áaxo'. Ma' ¿e'elbix galletas to'obilcha'¿ano'ob. Ts'óokole' ku chukbesa'a' yéetel p'enkech ba'alo'ob. Ch'e'enete'ex ka' a wile'ex wa yaan u paak'alil papitas wa galletas... tu ya'ala' Ñam.

iTuláakalo'ob che'ena'¿o'ob!

-iMa', bix a wóol Ñam! Jach bey ñunkúul u che'il oon ku chíikpaɣaɣ mejen ba'as ti cereal wa siis boox ja-xLupita tu núuktaɣ.

-iTí yaan k meyaɣtiki! Tene' tin wilaɣ u je'iktiko'ob u cha'an ba'asi' mix tu xokaɣo'ob ba'ax taan u ñantiko'ob. -xLupita yéetel ñNico xu'ul u che'eɣo'ob.

-Tu Noɣ L'umil Paalal tuláakal ba'al ñach ki' utia'al a toɣ óolal, tin tuklaɣe' ma' k'aasiɣ -tu ya'alaɣ ñNico óoliɣ su'ublak.

-Jach k'aabéet a xookike'ex u chan ñu'unil ku tasik tuláakal ba'ax ka ñantike'ex. Wa ma' ta xokike'ex e' máantats' ka' túubsale'ex, ku sa'ataɣ a wóole'ex-tu ya'alaɣ Ñam.

Jach séeba'an kaaɣ u xokiko'ob u chan ñu'unil tak'an ti' le ba'ax ku ñantiko'obo', tu xokaɣo'obe' mina'an químicos ts'aba'ani'. Beyxan u chan ba'asi' ku ya'alik: meenchaɣa'an yéetel nu'ukul séeba'an ku sa'ataɣ yóok'ol lu'um.

Ñam t'aanaɣi. -Tuláakal ba'ax ka ñantike'ex tu Noɣ Lu'umil Paalale' ma' tu beetik k'aas ti' te'ex. Ba'ale' le ken suunaɣke'ex México ma' keeteli'. Much xooke'ex u chan ñu'unil tak'an ti' le ba'ax ka ñantike'ex o', yaan a wilike'ex ba'alo'ob ñach k'aas. Noɣoch máako'obe' beyxan mejen paalale' k'oɣa'ano'ob ti' maan yéetel xuup. Jach bey saatal u yóolo'obe'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. U k'òja'anil xuupe' chéen ti' máako'ob yaan, ba'ale' òach ku loobiltik ti' xNa'tsil lu'um. Meente'ex ka'ap'éel muuch'tal, máanene'ex ts'íib táanill. Yáax muuch'tale' yaan u ts'íibtik le xuup meentiko' òach k na'atik ba'ax táan k manik. Le uláak'o' yaan u ts'íibtik ka'ap'éel ba'alo'ob ku meentiko'ob le máako'ob bey k'òja'anilo'ob chéen ti' xuup yéetel maan.
2. Xooke'ex, kex ka'ap'éel mejen òu'unil tak'an ti' le mejen ba'aso'ob puula'ano'ob ta na'il xook, kaxte'ex u ba'asil uk'ul wa òanal.
3. Ts'íibte'ex ti' òunwáal òu'üne' ba'ax nu'ukulil yanti'.
4. Tsikbalnene'ex wa suuk a xookike'ex u chan òu'unil ti' le ba'ax ka òantike'exo'.

K'UBEN TI' TEECH

Ch'eenxikinte3 u t'aan a xka'ansa3 wa òka'ansa3 xooke' máakalmáak ba'alo'ob táan k xuupik.

a. Kin manik chéen le ba'ax k'aabéet teno'.	f. Kin manik òanal yéetel uk'ul òach maana3 u ch'u3ukil
b. Kin manik mejen ba'aso'ob, ts'ó'okole' kin pulik.	g. Kin manik u yich che' xma' to'oba'ancha'òan.
c. Wa ma' tin xokik beyxan ma' tin na'atik le chan òu'unil ts'íiba'an ti' òanal, ma' tin maanik.	h. Kin manik tuláakal ba'al ku k'aayta'ò3 túumbenilo'ob.
d. Kin manik òanal yéetel uk'ul òach maana3 u tsaatsi3.	i. Kin wuk'ik chéen òa' ti' mejen luuch òe' u páa3tal u ka'a meya3.
e. Kin manik òanal yéetel uk'ul òach maana3 u	ò. Kin òantik ch'u3uk wa3il òach táant u beetale'.

ÚUCHBEN TSIKBALIL: ǵKanáanil Yóok'ol Kaab

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'an-saʔ xook le boonilo'obo'.

ʔKanáanil Yóok'ol Kaab

Meʔen paalal táan u ʔóoklo'ob k'iiwik yéetel Ñam, chéen ka' tu yilaʔo'obe' xLupita wa'alchaʔiʔ ka' tu ya'alaiʔ:

-iTs'óok xaantaʔ waye', k taatatsilo'obe' mi táan u tuukultiko'on!

-Ma beyi' xLupita-tu núuktaʔ Ña--.Tu Noʔ lu'umil paalale', k'iiñile' ʔela'an u máan. Waye' ka wilikkumáan ʔump'éel k'iiñe', ti' Yóok'ol kaabe' chéen ʔunsúutuk ku máan, a taatatsilo'obe' mix tu yiliko'ob wa ma' kula'ane'exi', ʔach k'a'abéetchaʔ a wáantale'ex waye'. Yaan in k'axik in t'aan ta wéetele'ex, ba'ale' ʔan ko'ox k'ilik ʔump'éel ba'al. iKone'ex!

Ñam tu ye'esaʔ u beeʔil k ʔóok'ol kaaʔ ka'a bino'on ti' ʔump'éel wiits. P'eenkech ʔats'uts loolo'ob yaan te' beeʔo', chéen tu ʔuunal ku ʔóoklo'ob, mixmáak ku pak'ik, bey a wóole' ts'uts'uʔkiʔ u lu'umil. Tu yilaʔo'ob ʔeʔeláasil

nukuch che'óob, ʔach múuk'ano'ob, ya'axtako'ob, yaane' tu loolankal, uláak'e tu yiichankal, ʔach muulta'an tumen p'eenkech yik'elo'ob, siitlankabil kéeʔo'ob, tsiimino'ob, yéetel tak tu náachil aaniko'ob báalamo'ob tak p'onto'.

Táan u biin u na'akalo'obe' ku chiikpaʔaʔ u boonil ch'ooʔ áak'alo'ob ʔa', beey bona'anilo'obo', ka' ch'éeneʔchaʔo'ob k'oomk'om lu'umile' tu yilaʔo'ob u yáalkab ʔa'il tu táamil le lu'umo', le táan u yáalkabo' ku ʔéentáantik nukuch tunich, óoliʔ beey táan u k'aaye'.

-iJeta'an jats'uts tuláakal ba'ax táan in cha'antiko', chuka'anil u kuxtalil, kiki' óol aniko'on, kin wilik p'eenkech che'ob yéetel jéjeláas ba'alcheo'ob!-Tu ya'alas jNico, ka'alikil máan u xiiknal juntuul ts'unu'um.

Nam tu t'ana'ob ikil u xiimbalo'obe: -U k'aabae' "Jéjeláasil kuxtalil", jach yaabilmas waye'. To'one u kaa'nalilo'ob u Noj Lu'umil Paalale' ichil aniko'on xaan, ma' to'on u yuumilo'oni', to'one jkanáano'on. Wa kiimsik u kúuchil yook'ol kaab,

jach u jaa'ile' k kiimi' tuláaklo'one'ex tumen ichil u kuxtalil aniko'on.

K'uuchob tak tu ka'analil le wiitso', ku maansiko'ob u pakato'ob tak kaabale' ku chiikpa'as u Noj Lu'umil Paalal. T- ilas u chak jo'olnas, mejen kaa'oboe', sak be'ob but'a'an yéetel tuunich, ba'apachta'an yéetel che', piit máan u jats'utsi.

Nam wa'alcha'is, ka' tu ya'alas:-il a wile'ex te' ka'analilo' tumen ti' kin t'uuchtali' utia'al in wilik...

-iYook'ol Kaab! -jaak' óolalcha'is xJulia le' ka' tu yilas buka'as no'ochil k yook'ol kaabe' ti' xaaní jach ma'alob chika'ani' México.

Yook'ol kaab u boonile' ku chiikpa'as jach ch'ooj, ba'ale' jach tu chúumukili' tuux yaan ka'achi' u áak'alil Texcoco ku chiikpa'as jimp'eel
c h a n
b o o x
jool.

-Siit'lene'ex utia'al a wilike'ex naats'-tu ya'alaš ti'ob Ñam-iSiit'lene'ex! Chaambel a paakat te'ex, ba'ax ka' wilike'ex.

Paalalo'obe' ya'ab u paakili' siit'našo'ob ka'a kaaš u yéemel u kiimak óolalil ti'ob. Chéen tikin lu'um aniki', ma' paašchaš u yiliko'ob áak'alí, mix u sáasil Uš, mix u yoochel t'uule', ma' chika'ani' Ñam.

-Ñam, Ma' paašchaš to'oni' k ilik le áak'alo'-ya'ya' óolal ti'ob-. ¿Ba'axten sa'ap'is?

Ñam tu t'onaš u xiikin, šach tu p'ilaš u yiich ka' tu ch'a'as u yiik'.

-Tikinkunsa'abiš, sa'ap'chašiš, tséelchaš u ša'il. P'eenkech ba'alche'ob kiimilchašo'ob, beyxan ya'abkach che'ob, ch'iich'o'obe' púuts'o'ob xaan. Ba'apachta'ab le áak'alo' yéetel nukuch kuucho'ob chupa'an yéetel xta'miis, utia'al u búut'uš ka'a u liisiko'ob našo'ob yóok'ol. Ba'ale' u k'aasiš beeta'ab ti' chooš yáanal lu'ume' ka' tu k'aaskuntaš uláak' ša', bey šušump'iit tu bin u k'astaš tuláakal-bey tu núuktašo'. U yiicho'ob mešen paalale' taš šak'a'an u yóolo'ob. Ñam chéen tu še'elsikubaš šunsúutuke' ka' šoop' u t'aan: -Le ka' wilike'exo', ma' chéen México ku yúuchuli', beyxan ti' tuláakal yóok'ol kaab. Ka'achie' ma' bey ixtako', k úuchben k miatsile' ma' chéen ku chiimpoltiko'ob u kuxtalil tuláakal ba'al, beyxan ku kanáantiko'ob.

-iTo'on xane' tak k kanáantik! -Tu ya'alašo'ob xLupita, xJulia yéetel šNico šunpáakili'.

Ka'a léembalchaš u yiich Ñam, chuup ti' yéetel ma'alob tuukul. Ka' tuun kaaš u t'aan:

-U kašnáalil lu'ume' ti' le ša'abo'oba', máantats' táan u maano'ob, ts'o'okole' ku puuliko'ob; buul

k'íine' ku maano'ob, ku puuliko'ob. iTuláakal ba'al ku puuliko'ob! iMa' tin na'atik ba'axten beyo'obo! Ts'óokole' yóok'ol kaabe' ñach istikyañ áanik, wa ma' tu xuump'aatiko'ob maane' yéetel xuupe', ku maano'ob kex ma' k'áa'ñbéet ti'obi iTuláakal ba'al uk'áato'ob! Ts'íu yóolo'obe' unañ u yaantañ ti'ob, ma' tu yiliko'ob wa táan u beetiko'ob loob, ti' yóok'ol kaabe' mix tu k'á'añal ti'ob. Ba'ale' ts'óok u k'uuchul u k'íinil yaan lep'ik k'óol.

-¿Ba'ax ñe'upáa'ñtalk beetike'?-tuk'áatañ'o'ob meñen paalalo'ob.

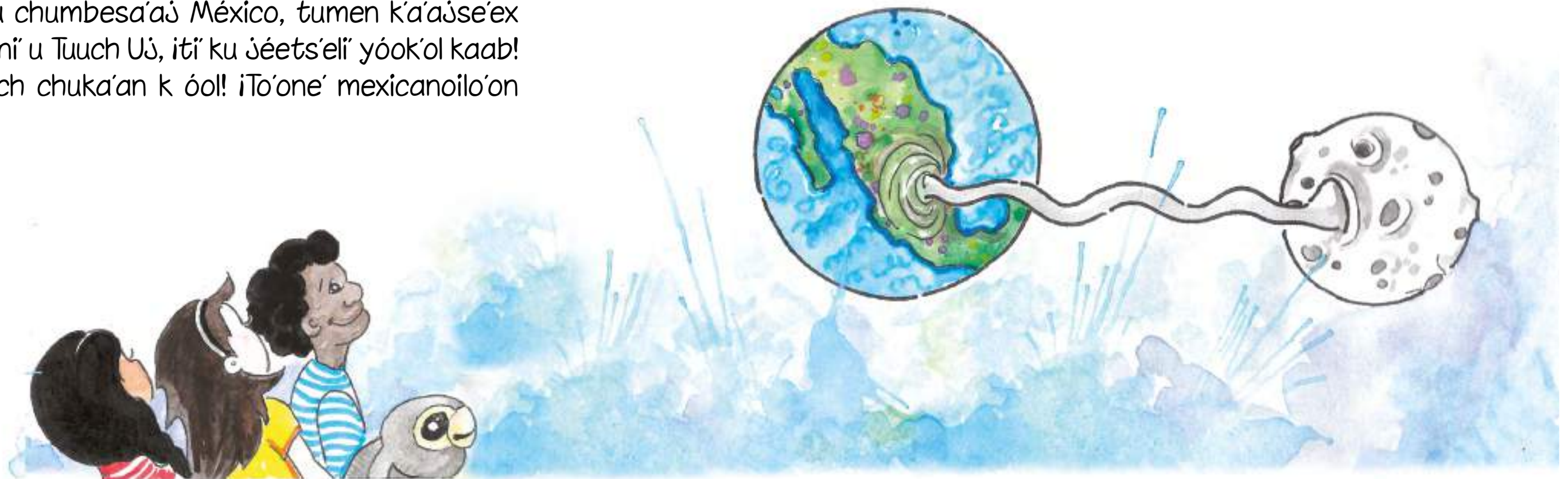
Ñam tu núuktañ ti'ob. -Tin péeksañ a wóole'ex tumen chéen meñen paalal mexicanosilo'ob ñe' u táakpañlo'ob ti' u kanáanil yóok'ol kaab. Ma' tu páa'ñtal u táakpañal uláak' táanxel kaañ'o'ob, unañ u chumbesa'añ México, tumen k'á'añse'ex ti' yaaní u Tuuch Uñ, ití ku ñéets'elí yóok'ol kaab!

-iÑach chuka'an k'óol! iTó'one' mexicanoilo'on

ñach yabilmañ yóok'ol kaab! Ñach k'á'abéet suut ti' yóok'ol kaab ka' tsikbalnañko'on yéetel meñen xiipalalo'ob beyxan yéetel meñen xch'úupalal ka' u yoñéeltiko'ob ñe' u páa'ñtal kuxtal xma' maaní, ts'óok k'ilik u Noñ Lu'umil meñen paalal, u tuuch Uñ-tu ya'alañ'o'ob ñach k'íimak u yóolo'ob u yóoxtuulilo'ob paalal.

-Ba'ale' yaan k'lep'ik óol tumen u tuuch tia'an Texcoco táan u tikinkuntikubañ, táan u biin u kiimil-tu ya'alañ Ñam-. Wa ma' wa'alkunsik le noñoch loobila' tu taal naats' ti' to'on.

-iÑam ma' tuklik!--Tu ya'alañ'o'ob le óoxtuul meñen paalabo'obo'. iÑach ñunpiikil meñen paalalo'on mexicanoilo'on, k'káat kanáant Yóok'ol

kaab! Yaan k xuulik chéen maan yéetel xuup, beey chokopoolilo'ob ichil tuláakal máak. iYaan xuulik!

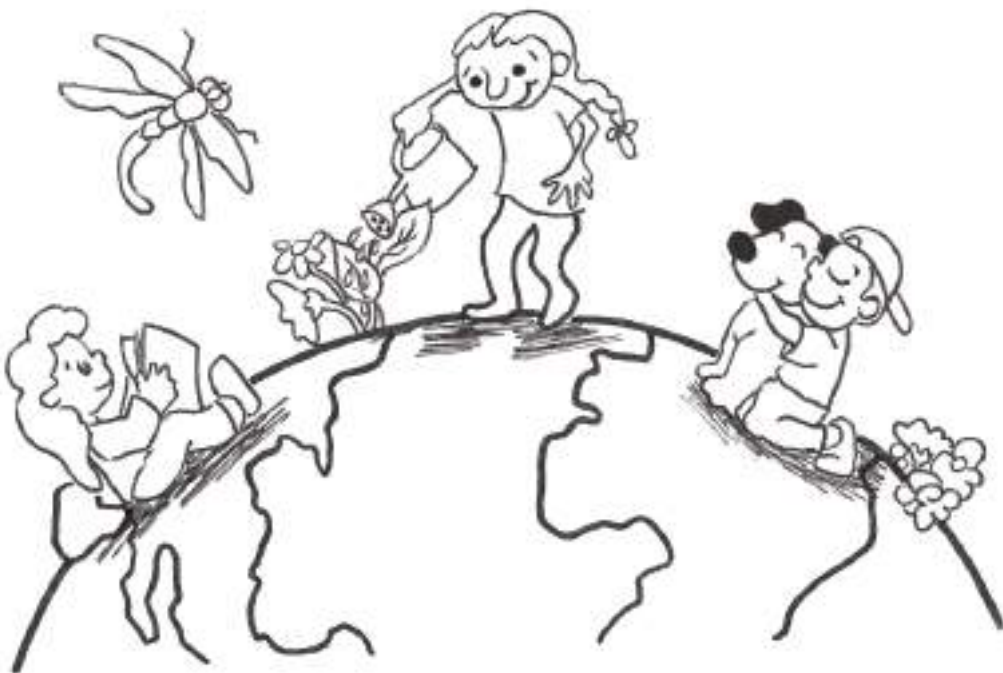
Ñam tu yilaš ñach péeka'an u yóolo'ob le óolale' kiimakchaš u yool. A'alabt'ioob ka' u ts'aas u xno'os k'aabe' yook'ol u puksiik'al, u xts'ik k'aabe' yook'ol u tuuch ka' tu éešentašo'ob u ñkanáanil yook'ol kaab. Bey tu beeto'obe', ñach kiimakchaš u yóolo'ob tumen tu yošeltašo'ob ti' ba'ax kan u meyaštiko'obo' ti' u kuxtalilo'obe'.

K'UBEN TI' KAAJ

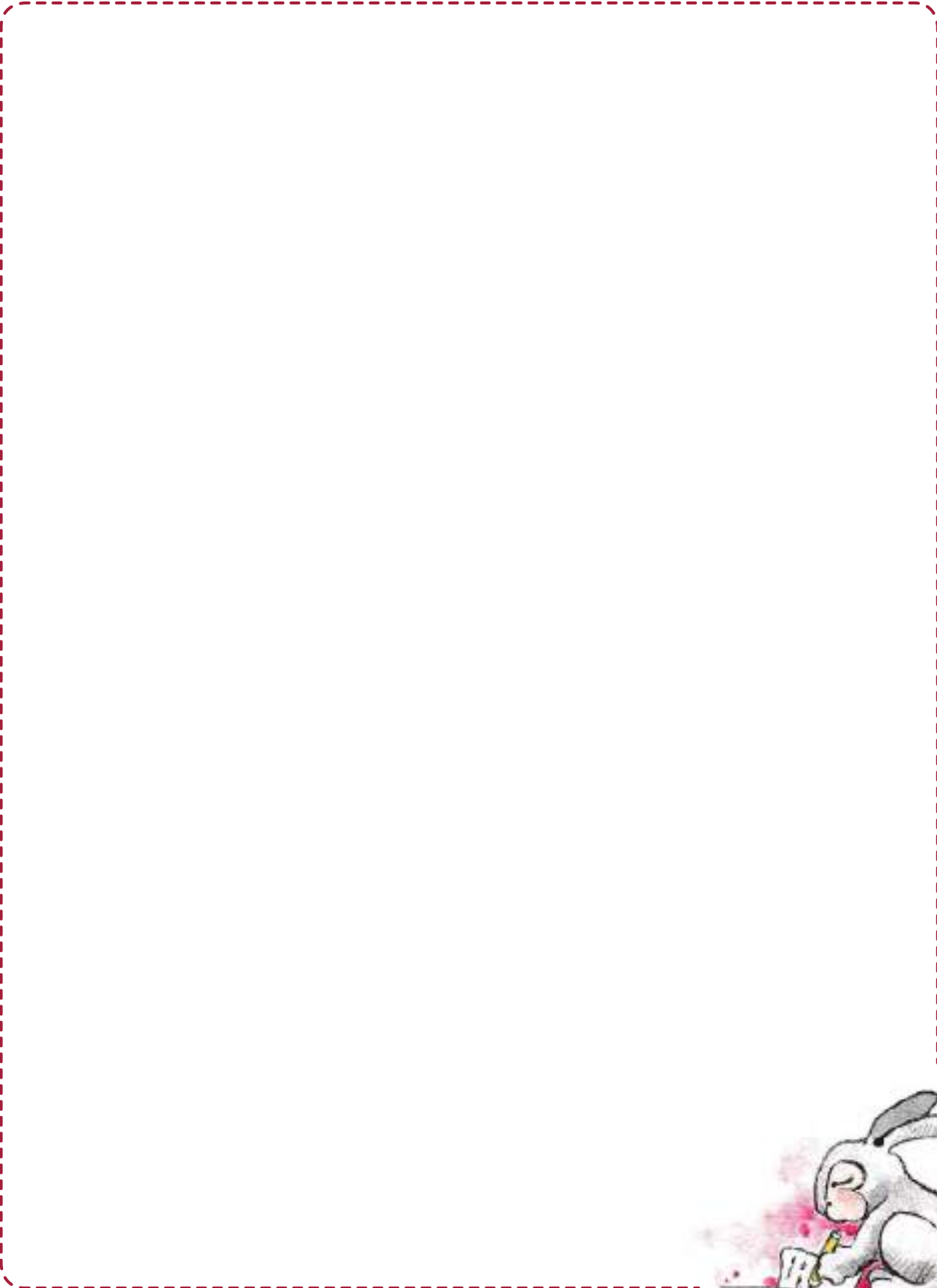
- 1. Tsikbalnene'ex a ts'iibe'ex yéetel a boonile'ex. ¿Máakalmáak tí u ka'ap'éelil kúuchil kaʒakbalo'on beʒela'e'?
- 2. ¿Máakalmáak k'oʒa'an tí xuup beyxan yaane' ku kanáantik u maan yéetel u xuup?
- 3. Ko'ox k'ayik "U k'ayil Yóok'ol Kaab"

K'UBEN TI' TEECH

- 1. Boon ti' junwáal ju'üne' u tsikil jkanáan Yóok'ol Kaab. A xno'os k'aabe' yóok'ol a puksiik'al, a xts'ik k'aabe' yóok'ol a tuuch.

U k'ayil Yóok'ol Kaab

In yamail Xna'tsil
Teech k-lu'umil
Ta yéeya3 u3
Jach bey k-kiike'

A waalo'obe' ku k'aayikecho'ob
Beyo'ob sak chike'
A mejen xchúupulal ku méek'ikech
Ichil u ts'u'u3 k'áax

Ichil a jobnel
Ta nupa3 k k'ab
T'uulo'ob, tzintzunis
Yéetel áak'al suku'untsilo'ob

Táanxelil u'ulo'ob
U k'áat u sa'ap'tiko'ob
U no3 siibal
U k'áat u konolcha3o'ob

U k'áato'ob ka' xu'upkech
U k'áato'ob ka' kiimsa3kech
U k'eexla'antabeche yéetel taak'in
A lu'ume' yéetel a k'a'abnáab

U tuuch le u3o'
México u kúuchil
Tu'ux ta wóota3
Ka' páa3chak a ya3kuna3

TK'axik t'aan in xNa'tsil
Yaan kanáantik
Tuláakal ba'al kuxa'an
Tumen chéen leti' u yamailtiko'on

U yamail mina'an u xuul
K- u'uyik ti' k'aayil
Ma' tu páa3ta3 k'exik
Mix tu páa3ta3 manik

Talía Vázquez Alatorre

4

ÚUCHBEN TSIKBALIL: Saataʼ óolo'ob

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'an-saʔ xook le boonilo'obo'.

Saataʔ óolo'ob

xJulia, xLupita yéetel ʔNicoe' suutnaʔo'ob tu beeʔil yáanal lu'um. ʔach táan u náaysiko'ob u yóolo'ob, tumen ʔaʔakchaʔo'ob yóok'ol ʔump'éel ʔaakilbaaxal; táan u bino'obe' ikil u che'eʔo'ob.

Le ken u'ulo'ob tu kaaʔalo'obe, le yáax tu yilaʔo'obe' t'i puula'an u ba'asiʔ papitas u nu'ukul siis boox ʔa'.

XJulia tu péeksaʔ u pool tu ʔol le áaktúuno': -iWaay, ma' utsi'! Mi yaan in ka' suut tu noʔ Lu'umil meʔen paalal.

-iMa', tumen yaanto'on ya'ab meyaʔ! ill a wileʔ! Ka' tu liisaʔ xta'miise', ʔNico tu ya'alaʔ: -Lela' u talamil k meyaʔ utia'al xuulik le maano' yéetel le xuupo'. Tu yóolal áanchaʔen tu Noʔ Lu'umil Paalal tu ʔeek'ataʔ in na'at, tin wilaʔ ʔach k'aas ma' t oʔeeltik ba'ax táan k manik.

U ʔkanáanil Yóok'ol Kaab tu ch'a'aʔ núukto'ob ka bino'ob t'i naʔil koonol utia'al u yiliko'ob ba'ax ku maniko'ob le máako'oba' beyxan wa ku xokiko'ob

u chan ʔu'unil ku tsolik ba'ax ku tasik le ʔanalo'.

Tu ʔatsubao'ob ʔNico bin tu beʔil tu'ux ku ko'onol galletas yéetel cereales; xLupitae' bin tu'ux ku ko'onol sopas, botanas yéetel aceites; xJulia bin tu'ux ku ko'onol siis boox ʔa', u ʔa'il u yich che' ichil ba'as yéetel leches yaan u kiiʔ ch'uʔukil.

iʔach ʔaak' u yóolo'ob t'i le ba'ax tu yilaʔo'ob! ʔeʔeláasil máako'ob, wiiniko'ob, ko'olelo'ob, meʔen xiipalal yéetel meʔen xch'uupalal táan u ch'a'iko'ob u maano'ob, yaane' ku méek'iko'ob,

ts'ó'okole' ku maniko'ob, iMixmáak ku xookik u ts'iibiš. Ku maniko'ob tuláakal ba'al ts'ó'okole' mix tu xokiko'ob, beyxan mixmáak ku tuklik ba'ax ku tasik ichil le ba'al ku maniko'obo'.

Tu yilašo'ob u chiich šPaco, u yéet bisbáailo'ob, tu xachikubaš u xokik u chan šu'unil tak'an ti šump'éel sopa chéen ka chokoša'tike' ka šantik. Ba'ale'uchanwo'os xookiš šachchichan, ts'ó'okole' leti šach chiša'ane' ma' tu paakat ma'alob, ka'a tu xuump'ataš.

XJulia tu ya'alaš: -x-maConchita ma' tu manaš u yo'och sopa tumen ma' páašchaš u xokik u chan šu'unil tak'an ti. iLetie ma' šišnali tu k'iinil chéen maan yéetel xuup k beetik, tu yóolale' šela'an u kuxtalil! iMa' tuláakal máaki saatal u yóolo'obi'!

Ts'ó'okole' šan bino'ob u yilo'ob ba'ax ku yúuchuš tu kúuchil bo'olil. Šach chowak tsóolšuntsóol máako'ob tu bisiko'ob p'enkech ba'alo'ob mix tu xokašo'obi' ba'ax ku tasik ichil.

Tu ya'alaš šNico: -Tuláakal le ba'alo'ob ku bisiko'obe' yaan u kúuchul u k'iinil u pu'uluš.

-Ts'ó'okole' ma' ošéela'aní ba'ax ku tasik ichil. K'ase'ex ts'ó'ok u máank'abta'as ti šump'éel industria tumen k ošéele' mina'an che' ku yiichla'antik mešen ba'as wa bolsas ti plástico- tu ya'alaš xLupita.

-Kone'ex k otoch utia'al k ilik wa k na'atik ba'ax ku tasik le ba'alo'ob šantiko' tumen šach ya'ab máako'ob k'osa'ano'ob chéen ku maano'ob kex ma' tu na'atiko'ob le ba'ax ku šantiko'obo'-t'aanaš šNico.

K'UBEN TI' KAAJ

Kaxte'ex a nupe'ex utia'al a báaxale'ex ti' jts'aak ya'je'ex. Yáaxe'j juntuul yaan u k'áatchit'ik wa k'ojá'an ti' maan yéetel xuup. Ts'ó'okole' ka' k'exkaba'ex. Le ken máanak juntuuli' ka' walk'eske'ex a báaxale'ex:

BEEY

MA'

a. ¿Ts'ó'ok wáa'j a jantik papitas k'ala'an, ka xookik u ju'unil tak'a'an ti'?

☐☐

b. Wa ts'ó'ok a jantiki', a'alten óoxp'éel u yo'och ts'iibta'an ti' jump'éel chan ju'unil yéetel buka'a'j ku tasik ichil.

c. ¿Ts'ó'ok wáa a wuk'ik siis boox ja'?

☐☐

d. Wa ts'ó'ok a wuk'ike', a'alten óoxp'éel u yo'och ts'iibta'an ti' jump'éel chan ju'unil yéetel buka'a'j ku tasik ichil.

e. Lekentakcha'j a jantik ba'alch'u'ukile', ¿ba'ax a k'áati'j: arroz yéetel leche ku menta'a'j ta wotoch wa galletas xak'a'an ku ya'alale' yéetel chukwa' ku kooncha'j ti' no'och na'jil koonol?

f. ¿Ka manik u ja'il ku taal ti plástico wa ka chupik a wo'och ja' ti' jump'éel nu'ukul je' u páa'jtal a ka' p'oik?

g. Ko'ox k'ayik ich jeets' óolal, u k'ayil Cepillín, "Ma' tin manik" ku taal ichil le analte'o'.

Le ken ts'ó'okoke' tsikbalnene'ex máaxo'ob ku tukultiko'ob ba'ax ku maniko'ob yaane' chéen xuupo'ob u ka'a'j. Wa ka tuklike' ba'ax táan k jantik yéetel ba'ax táan k uk'ike', mi je' u páa'jta'j k ts'a'aka'j ti' le xuupo'.

Ma' tin manik

Ma' tin manik tumen ku loobilken
Ku loobilken
Ku loobilken

Ma' tin manik tumen ku loobilken
Ku loobilken
Ku loobilken

U ts'a'akan tsaats
U ts'a'akan ta'ab
U ts'a'akan ch'u'uk
Yéetel ch'u'ukil

U ts'a'akan tsaats
U ts'a'akan ta'ab
U ts'a'akan ch'u'uk
Yéetel ch'u'ukil

Ma' tin manik tumen ku loobilken
Ku loobilken
Ku loobilken

Ma' tin manik tumen ku loobilken
Ku loobilken
Ku loobilken

U ts'a'akan tsaats
U ts'a'akan ta'ab
U ts'a'akan ch'u'uk
Yéetel ch'u'ukil

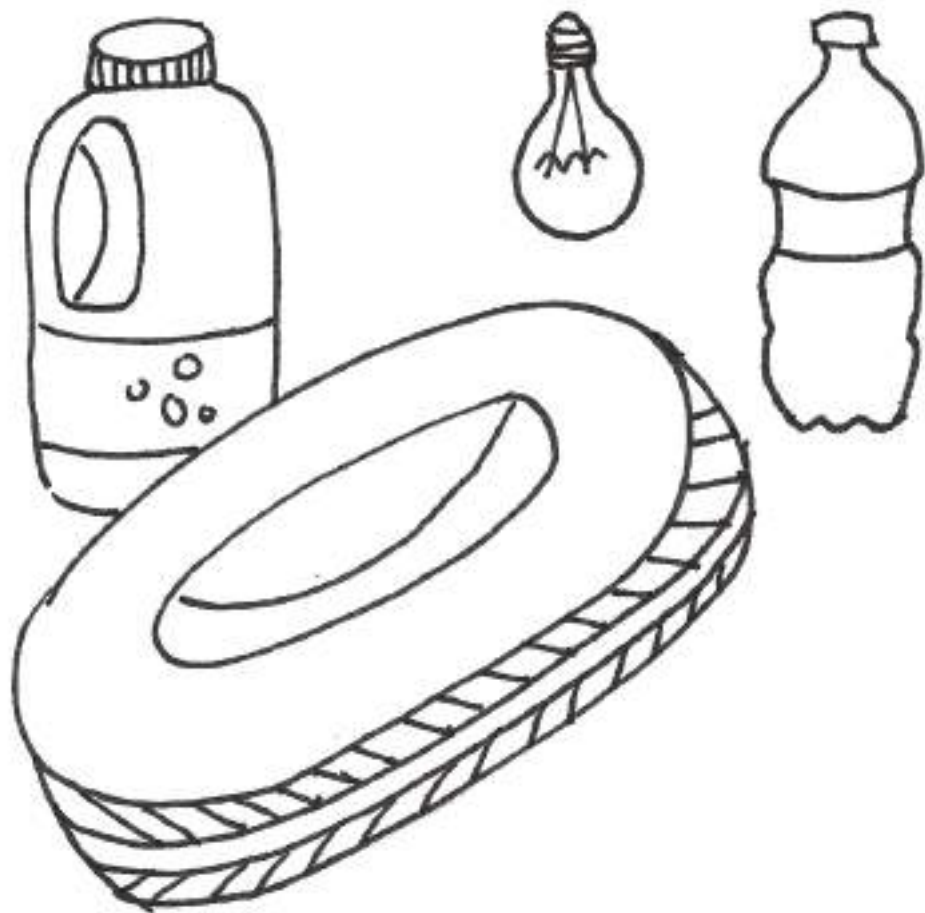
U ts'a'akan tsaats
U ts'a'akan ta'ab
U ts'a'akan ch'u'uk
Yéetel ch'u'ukil

K'UBEN TI' TEECH

- 1. Kaxt ñump'éeel chan ba'as ñugo, leche, cereal, yogur, papitas wa galletas, utia'al a beetik ñump'éeel ba'al ñe' u ka'a meyañe'. Biis ta nañil xook ka' a we'esik ti' a wéet xooko'ob.

KA'ACHIS

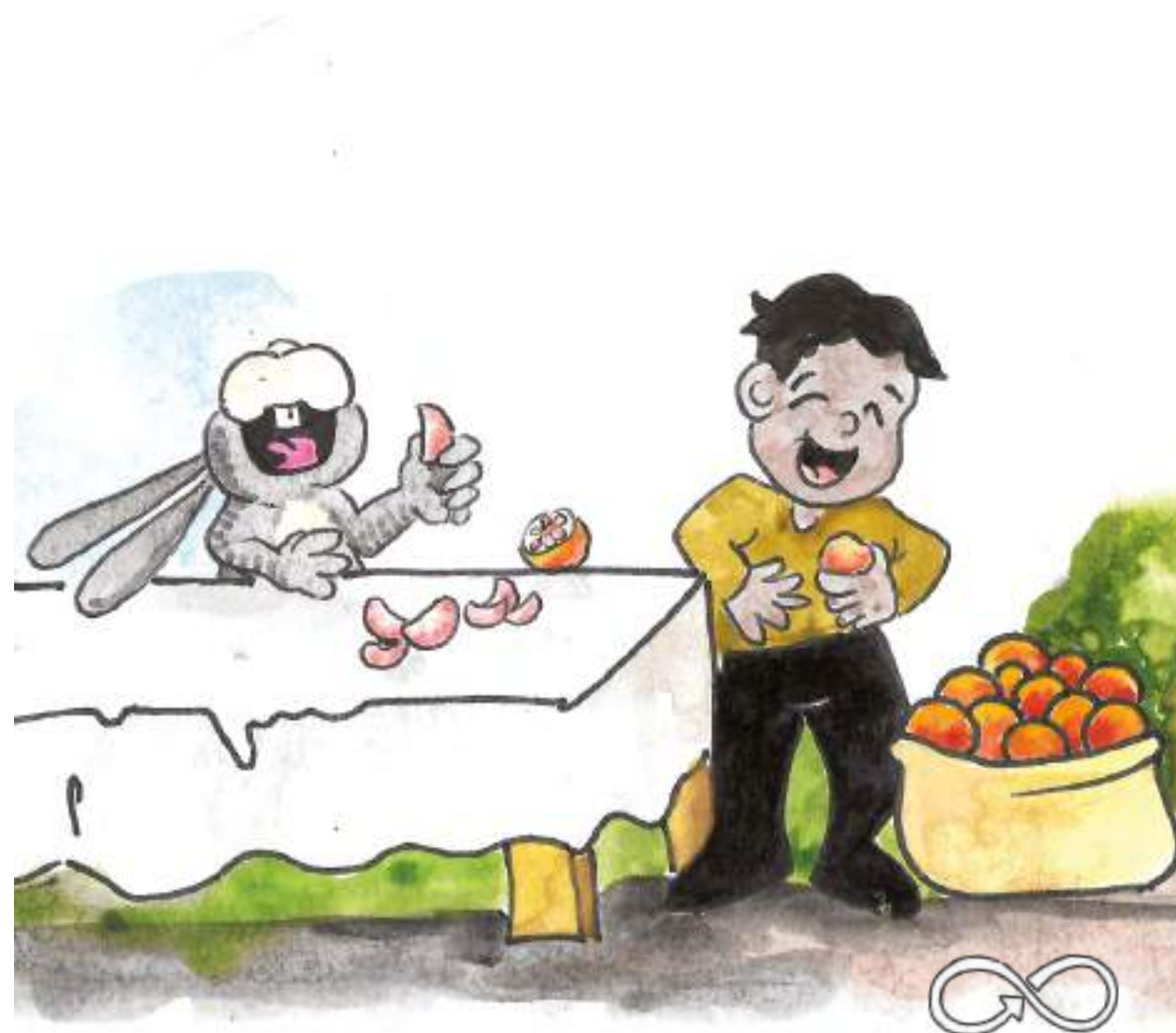

TS'O'OKIS

5

ÚUCHBEN TSIKBALIL: U xaak'alil xookil

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'an-saʔ xook le boonilo'obo'.

U xaak'alil xookil

U ʔkanáanil Yóok'ol Kaab ʔach tu xaachikuba'ob u kanáantiko'ob le maano'. Ku láaʔ xokiko'ob ts'o'okole' ku ts'iibtiko'ob. ʔach ma' ki' u yóolo'obi' yóolal buka'aʔ xuup ku meenta'alo', tu na'ataʔo'obe' ma' unaʔ u yila'aʔ u ʔats'uts boonil mix u meʔen báaxal ku ts'a'abaʔ ka'a ma'anak.

ʔóop' u xaak'altiko'ob wa ʔaaʔ le ts'iib ku tak'iko'ob: "utia'al ka muuk'a'anchaʔkech", "utia'al a ki'ichpamtaʔ" wa "ki'imak óol champal".

Beyxan tu yilaʔo'ob ʔach paachiʔ ku ta'ak'aʔ utia'al ma' u chiikpaʔaʔ, beyxan ts'iibta'an ʔach meʔen u chan wo'óʔil ts'iib; ba'ale' ʔach k'a'ana'am k ʔo'osik u k'aaba' tuláakal ba'al k ʔantike' ka' chiikpaʔak u ʔaaʔil. iʔach chuka'an u meyaʔ ʔkanáan Yóok'ol Kaab!

Ka' sáaschaʔe' tu naʔil xooko'obe' tu chan ta'akikuba'ob ikil u yiliko'ob wa meʔen xi'ipalal

yéetel meʔen xchúupalal táan u yuk'iko'ob kinsaʔ ukuʔ wa ku xokiko'ob ba'ax ku tasik ichil.

ʔach u ʔaaʔile' ya'ab meʔen paalal ku bisiko'ob ʔump'éel chan kots'il waaʔ, u yich che' wa u neek'il che', ʔach máas uts lelo'. Ba'ale' yaane' ku tasiko'ob ʔump'éel chan ʔugo, yogur beyxan u xeet'il ch'uʔuk waaʔ wa galletas. Tuláakal toba'anchaʔa'ano'ob, ts'o'okole' mix tu xokiko'ob u chan ʔu'unil tak'a'an ti', ts'o'okole'... iku puuliko'ob! ʔuntúul meʔen xi'ipale' chéen ch'uʔuk yéetel u ch'uʔukil chukwa' ku bisik tu naʔil xook. iBa'ax ku ʔantik beya'! Yaan k ilik.

Yéetel u ju'unil kaaš u k'ašóoltiko'ob ba'ax le ta'abo', ch'ušukil yéetel tsaats ts'a'akan, vitaminas, u ja'il fructuosa, calorías, colesterol. Ka'a áalkabnašó'ob tu Noš Lu'umil Paalal tumen biino'ob tsikbal yiknal Ñam.

Le ken k'uuchó'obe' juntuul chan xchúupal u k'aabae' xAlešandra tu ya'alaš ti'ob Ñam táan u jochikuyichtoronšastukúuchil "Lasguacamayas". Biino'ob yiknal ka'a tu yilašó'obe' leti' táan u báaxal táan, táan u che'eš yéetel Javier, u yuumil le rancho. Etskunta'an yóok'ol mayak che' u yich toronšas táan u kiki' šantiko'ob.

-Bix a bele'ex in jKanáan Yóok'ol kaabe'ex, šbix anike'ex? šBa'axten šach séeba'an suutnašé'ex?

Ka'a jóop' u tsikbaltiko'ob u meyašó'obe', ka' kiimakchaš u yóol beyxan tu ya'alaš ti'ob:

-Yáax ba'al šach k'a'ana'am a beetik utia'al a ts'akik le k'oša'anila' unaš u yošelta'aš u šaašil. Le ken a wošeelteš je' u páaštaš a ts'akik a loobil ka'a kuxlakech ma'alob.

Tu tsoolaš ti'ob ma' unaš u ta'akbe'enta'aš u šaašil. Ka pixik u šaašile' ku k'aaskuntik u maano'ob le š-xuupulo'obo' beyo' táan u kiimsikuba'ob šumpulí.

ššach séeba'an ka kiimiš waaš?-tu k'aataš óoliš chan t'ona'an xLupita.

-Ma', u chan ju'unil ku náaysik óole' u biilale' ka'a k'oša'anachaškech šušump'itiš ka'a xaanchaškech a šantik ba'alob k'astako'ob, ka'alikil le ayik'alo'obo' ku náašaltiko'ob p'enkech taak'in.

-išach šaaš waaš! iMa' tin na'atik ba'axten šach táanil u biin u náašal ma' beey u toš óolalil máako'ob kaša'ano'on yóok'ol kaab!-táan u tsikbal šNico.

-In ka'aš in tsoolikte'ex šumpéel tsikbalil ka'a a p'iil a wiiche'ex:

Tu noš kaašil México anchaš šumpéel našil koonol chukwa' u kiišili' ku meenchašš ma' a p'atik ma' a šantiki', tumen seten ki'. Šach ya'ab u koonolo'obe' ka'a kaaš u meentiko'ob galletas ti' chukwa', cereales ti' chukwa'. Šuntúul in wéetail šišnal tu lu'umil kakau, u yich tu'ux ku šo'osa'aš le chukwao', tu túumtaš šach ki' tu chi', ba'ale' óoliš chan šela'an. Leti šuntúul máak šach u k'ašoolmaš le chukwao' tumen ku pakik, ku kanáantik u

nošochtal le paak'alo', ku šochik, ku yukik. Šach u k'ašoolmaš. Tu manaš le chukwa' ku koonolo' utia'al u yuk'eš, tu manaš cereal, galletas ka'a tu bisaš ti' šumpéel Laboratorio ka' ila'ak ba'ax yaanti'.

šBa'ax ka tuklike'ex? Mix šump'iit chukwa' šookiš mix leche; chéen u ša'il soya toosa'ani', u ša'il fructuosaku k'oša'ankunsiku táaman máak, beyxan šešelaasil ch'ušukil yéetel toosa'aniš ya'ab ba'alo'ob utia'al ma' u séeb k'astaš.

Mixmáak u yošel ba'ax ku šantik tumen ma' tu xookiko'ob u chan šu'unil tak'a'an ti'. Ba'ale' u cha'anile' ku k'a'aytik: "Ts'uts'uški' beey múuyale' le ken a šiich'eš"-tu xuul u t'aan Ńam.

-iŠach topa'ano'ob! iBuka'aš tuusil! Lelo' ku taasik k'oša'anil, to'one k k'aat ma'alob kuxtal -tu ya'alaš xLupita.

-iYaan e'esik u k'aasil yaan k xuulik! Ma' unaš u k'oša'anchaško'on mix ti' xNa'tsil lu'um tu ya'alašo'ob u šKanáanil Yóok'ol Kaab.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Jump'éeel ju'un k'áat chí ku meenta'a'á utia'al k o'éeltik ba'ax ku beetik wa ba'ax ku tuklik juuntúul máak.
Yaan k beetik u ju'unil k'áat chí
2. Juuntúul mejen xi'ipal wa mejen xch'úupal yaan u k'áatchit'ik tí óoxtúul no'och máako'ob ich tí u láak'tsil wa u yéet ka'náalilo'ob.
3. Le ken máanak k'iino'obe' ka' k'áatike'ex u áanta'jil a jka'ansa'á xooke'ex, ts'ó'okole' yaan ts'iibtikke'ex ba'ax ta meya'chaje'ex. Yaan a wilike'ex wa a kaa'je' k'o'ja'an wa ma' tí maan yéetel xuup.

KÁAT CHI'

- a. ¿Ka jantik o'cho'ob to'obilcha'ano'ob je'elbix chuu'uk waa', leche, sopas, galletas, tsaa'ibi janal, cereales?
- b. ¿Je waa' u paa'ital a wa'alikten ooxp'eel ba'al yaan ichil le ba'ax ka wuk'iko' ts'iibta'an ti' jump'eel chan ju'unil ti'? ¿Maa'akalmáak?
- c. ¿Ka wuk'ik ja' wa siis boox ja' waa'?
- d. ¿Je waa' u paa'ital a wa'alikten ooxp'eel ba'al yaan ichil le ba'ax ka' wuk'iko' ts'iibta'an ti' jump'eel chan ju'unil ti'? ¿Maa'akalmáak?
- e. ¿Awo'jeeluloobilutia'al a to'j oolal waka jantik, ka wuk'ik ba'alo'ob toba'anilo'ob jach ts'a'akan ichil yéetel ta'ab wa tsaats?

MÁAK 1

BEEY MA'

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

MÁAK 2

BEEY MA'

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

MÁAK 3

BEEY MA'

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

☐

U P'ISIL

ÚUCHBEN TSIKBALIL: Jeets' t'aanil

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'an-saʔ xook le boonilo'obo'.

Jeets' t'aanil

Le ka' chuumpaʔeʔ anchaʔ saʔakil ti' le maano' yéetel xuup, ʔuʔump'iitiʔ k'expaʔiʔ ka'a anchaʔ u muuk'il meyaʔ. Le ʔKanáan yóok'ol kaabo'obe' ʔach chuka'an u yóolo'ob u ch'a'iko'ob u na'atil ti' le xuupo'. Meyaʔnaʔo'ob ka' páaʔchaʔak u yila'al le chan ʔu'unil tak'a'an ti' le ʔanalo'obo', uk'ulo'ob yéetel tuláakal ba'al ku nupikubaʔ yéetel u wiinkli máak', ʔe'elbix, shampoo, ʔabón. iBeyxan ka' xo'okok u ts'iibil ku taasik chamal!

ʔNico tu ya'alaʔ ti'ob, -u bilal k meyaʔe' ka'a anak ma'alob kuxtal ichil tuláakal máak yaan yóok'ol kaab. Tuláakal ba'al kuxa'ane' ʔach k'a'abéet u toʔ óolal, ʔe'elbix máako'ob, ba'alche'ob, che'ob, ik', yéetel le ʔa'o'. Ka'a páaʔchaʔake' ʔach k'a'abéet muuch'ukbaʔ ts'o'okole' ma' unaʔ k beetik loob ti' k eet baatsil. To'one' ma' unaʔ k'askuntik le ʔa'o', beyxan le ʔa'o' ma' tu beetik to'on loob, beyxan ti' iik', ba'alche' yéetel paak'al. iLu'ume' ʔach k'iinam

anik! U ayika'lil lu'umile' ts'o'ok u suutikubaʔ chéen lu'um pupuʔki' ti' ya'abach kaʔo'obe'.

-Beʔelae' táan k muuk'yaʔtik u ʔeelpaʔaʔ yóok'ol kaab, k- xNa'tsil lu'ume' táan u túuxtik to'on chíikulil yóolal u muuk'yaʔi' tumen ts'o'ok u k'askunta'al u kuxtalil. Yaan Chak ik'alo'ob ʔach bey tu ts'iikil iik'e'; búulkabal ʔach bey tu ʔechik le ʔa'o'; noʔoch eelel, ʔach bey táan u yawatik to'on wa ba'ax le k'aak'o'-tu ya'alaʔ xLupita.

XJuliatunúukta3:--Táaninwu'uyikatsikbale'ex mi táan a k'aasike'ex a kuxtal. Ka'achie' k úuchben k miatsile' ku chiimpoltiko'ob u kuxtalil yóok'ol kaab, u ja'il, u yik'al beyxan u k'áak'il beyili'ob Yumtsilo'ob. Ma' tu k'askuntcha3o'obi' je'elbix k beetik be3lae'. Tuláakal ba'ax kuxa'ane' ku kanáanta'a3, lebetike' México u Tuuch U3. Ma' uts a chiimpoltik chéen wa ba'ax k'iine', uláak'e' ka k'askuntik tumen ku taktal a manik ba'alo'ob chéen ku tuusikech yóolal u ja'ts'utsil to'oba'anil.

-Jach beyo' xJulia, ja'ch chika'anech tee'ch máasewalech tumen ka we'esik a tsikil ti' tuláakal ba'al kuxa'an-tu ya'ala3 xLupita.

-Kin k'áatik te'ex ka'a k beet u chiikulil mina'an u

xuul ut'ial k- e'esik tuláakal ba'al ch'a'ik ti' yóok'ol kaabe' yaan k suutik ti'. Chéen junpáakili' una3 ch'a'ik. Ts'aa3 a wóole'ex kin ch'akik junkúul che' utia'al in beetik in k'áanche', k kuuta3 yóok'ol, ba'ale' wa ku kaachale' yaan k utskintik tak ka'a xaancha3ak. Tumen wa ku kachale', k pulik, ts'o'okole' k manik uláak'e', bey túuno' máantats' táan k tselik uláak che' ichéen yóolal jump'éel k'áanche'! Ma' utsi3-tu ya'ala3 xJulia.

XLupita tu k'áata3: -3Ba'ax u k'áat u ya'al mina'an u xuul?

-Ma' tu ts'o'oko3, tu núukta3 3Nico. U ma'alobil kuxtal ma' una3 u ts'o'okoli'. K'ak'as ba'ale' yaan xuulik. Yóok'ol kaabe' tu yéeya3cha3 to'on ka k kanáante3. Yaan k muuch'tal. Ma chéen

utsil ba'al k'aabéet k beetik, yaan k xookik le ba'ax k maniko', ma' una3

k pulik xta'miis. Yaan óoksik uláak' máako'ob ka' u na'atiko'ob le

meya3a'. Yaan k meentik

jump'éel no3och muuch'tal

ti' 3Kanáan Yóok'ol Kaab

yiknal tuláakal me3en

xii'palal yéetel me3en

xch'úupalal tu lu'umil

México u yamiltmo'ob

tuláakal ba'al kuxa'an

yóok'ol kaab.

-U Jeets' t'aanil ʒach kilíich-tu núuktaʒo'ob
tu yóoxtuulilo'ob táan u meentiko'ob u chiikul
mina'an u xuul ka' tu ts'aʒo'ob u xnoʒ k'ab tu
puksiik'al yéetel u xts'ik k'ab yóok'ol u tuuch.

K'UBEN TI' KAAJ

K'ojá'anil yéetel u ya'il.

Ken K'ojá'ancha'ko'one' ku tsa'aya' to'on chokoil.
U K'ojá'anile' ma' le chokoil ku lúubultikecho'. Le
ya'ilo' le K'ojá'anilo'.

1. Ichuk'ayil jeets'óolale' tsikbalnene'ex ka'ap'éeel
ba'al ka wu'uyik ken K'ojá'ancha'kech yéetel
bix a wu'uykaba'.

2. Ch'a'a' núukte'ex ka a wa'ale'ex lela':

- a. K'ojá'anile' tia'an ichil le maano' yéetel
le xuupo', u ya'ile' ku ye'esik ikil táan u
k'expa'a' je'eláasil ba'alo'ob yóok'ol kaab.
- b. U ts'aak utia'al le xuupo ka'a maana'ko'on
chéen le ba'ax k'a'abéeto'one'.

K'UBEN TI' TEECH

- 1. Ile3 yéetel ch'a'as u wiimbail u 3 Kanáanil Yóok'ol Kaab le ken tsikikna3ko'ob. Je u páastal a ch'a'ik 3unwáal 3u'un. Il a wil bix u k'ab ku ye'esik u chíkulil miná'an u xuul. A xno3 k'ab ta puksi'ik'al tumen ti' yaan ya3kuna3i' yéetel a xts'ik k'ab yóok'ol a tuuch ti' yaan u ts'uú3 kuxtal yéetel k xNa'tsil.

ÚUCHBEN TSIKBALIL: U Kétlanil

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'an-saʔ xook le boonilo'obo'.

U Kétlanil

ʔNico, xʔJulia yéetel xLupita tu na'ataʔo'ob tu noʔ Lu'umil paalalo'obe' tuláakal ba'al uts. Toʔ óol kuxa'aniko'obi, ʔaalk'abo'ob yéetel kiimak yóolo'ob; ku ts'o'okole ʔach yaan u na'ato'ob, beyxan ku ye'esiko'ob ʔeets' óolal.

Wa ka walk'esik u t'aanil "aantal ma'alob" ku ya'alik "ma'alob aantal". Kúuchben k ch'iibale' tu yilaʔo'ob kamp'éel ma'alob aantal: ti' kuxtal, ti' tuukul, ti' taak'inil yéetel bix kuxliko'on-tu ya'alaʔ xʔJulia ka' t'aanaʔi tuka'atéen:

U yutsil a wóole' tia'an ich paax, boonil, ik'il t'aan, ts'iibo'ob utia'al xokbil, nu'ukulil ku menta'aʔ yéetel k'aat

wa tuunich.

U yutsil k-tuukule' tia'an ti' a kaambal ka'a a beet uts ti' a wéet ka'náalil; na'at ta tuukul, a na'atik tuux ka'áano'on, ba'ax táan k-beetik yéetel ba'axten k beetik.

Le ma'alobil taak'ino' u yaantalti' máak k'iki' ʔanal yéetel chuka'an, beyxan ka'a anakto'on nook' chuya'an k lu'umil, ka anakto'on toʔ óolal, náaysaʔ óolal yéetel ka' xooknaʔko'on.

U yutsil tuláakal ba'alo'ob kuxa'ane' u k'aat u ya'aleʔ ka'a táaʔpaʔko'on kanáanteʔ, itumen waye' ma' tin wilik u yutsil kuxtal! iChéen sáatal

óol máako'ob mixba'al ku na'atiko'ob ts'o'okole' tuláakal ba'al ku puliko'ob!-Jets' u t'aanil xJulia.

-Ts'o'ok in na'atik: wa ku pe'echa'ntiko'on le xta'miiso'wato'onkbiintáanilutia'alkanáantik yóok'ol kaab -tu chukbesa' xLupita.

Yaan k t'aanik tuláakal mejen xiipalal yéetel mejen xchúupalal ka' u kanáantiko'ob yóok'ol kaab, yaan k beetik ka' ya'abcha'ntiko'on ti' tuláakal México utia'al k tselik buka'a' xta'miis yaan ichilo'one'ex. iJe' a wilike'exé' yaan k biin táanili! -tu ya'ala' xNico.

Beytúuno' xLupita t'aana'i: -Yaan tse'ektik ti' mejen xiipalal yéetel mejen xchúupalal utia'al u yooklo'ob ti' u kanáanil yóok'ol kaab. Ts'o'okole' k tsolik ba'ax jach k'a'abéet k beetik iTs'o'okole' paybe'entik le ketlanilo' utia'al k pepe'cha'atik le kinsa' uk'ulo yéetel u tuusil tak'a'an ju'uno'ob!

-Jach t'a'a' t'aana'i!-Yaan k ts'a'ik o'jéeltbil ka' k'a'óoltak ti' tuláakal México. Jach ya'ab yaan tsolik.

Ts'o'okole' tu ya'ala' xNico:--iYaan k na'atik tuláakalo'one'ex! Je' u páa'ntal k beetik paax, k'aayo'ob, boonilo'ob, óok'ot yéetel báaxal. iTaan k kaxtik u yutsil kuxtal!

xLupita tu chukbesa': -Jach séeba'an k'a'abéet k chukik ka' u yo'jeltiko'ob mejen xiipalal yéetel mejen xchúupalal una' u xokiko'ob

u ju'unil ku tasik tu pach ba'alo'ob ku ko'onolo'. Ka' u kaniko'ob ma' u maniko'ob janal ku ko'onol to'obilcha'ano'ob wa ku maniko'obe' ka'a u yo'jéeltiko'ob ba'ax ku tasik ichil. Yaan k ilik ti' mejen palalalo'ob ka'a u kanáantiko'ob u láak'tsil, ka'a u jeechiko'ob le maano yéetel le xuupo'. iYaanto'on u páa'ntalil!

-Bey ixtako', u biilal le p'isbailo' ma' una' a manik a wo'och janal wa ma' ta xokik ba'ax ku tasik ichil.

Tuláakal mejen paalale' ma' una3 u cha'ik u tuubsa'a3lo'ob yéetel 3ats'uts boonil ku ye'esa'a3 ti 3anal. Ken xu'uluk k xook ti' le 3a'aba', yaan k p'isik máakalmáak mejen xi'ipalal, mejen xch'úupalal yéetel u láak'tsilo'obe' ts'o'ok u na'atiko'ob ba'ax ku tasik ichil le 3anal k maniko'. iLe máax 3ach ku xachikuba3 u yo3éelte3, leti' kun náa3altik u chiikulil mina'an u xuul!-tu ya'ala3 3Nico.

-i3ach beyo! -papaxk'abna3o'ob xLupita yéetel x3ulia.

-Utia'al k p'it3o'oltike' yaan k chich t'anik k láak'tsil wa ma'e' layli'e' yaan u ts'a'ikto'on kinsa3 uk'u3 -tu ya'ala3 3Nico.

-Ichil u na'at k láak'tsile' ti' ken ila'ak wa ma' táan u pu'ulu3 p'eenkech xta'miis-t'a'ana3i' xLupita.

-i3ach ma'alob! iKo'ox meya3!-áawatcha3o'ob ikil kiimak óolalil u yóoxtu'ulilo'ob.

Tu na3il xooko'obe', xLupita, x3ulia yéetel 3Nico tsikbalna3o'ob yéetel u 3ka'ansa3o'obe', leti'obe' tu yila3o'ob 3ach kiimak u yóolo'ob le óolale' tu xaachuba'ob u yaantiko'obe'.

Uláak' kiine', tuláakal mejen xi'ipalal yéetel mejen xch'úupalal

muuchla3o'ob tu táankabil u na3il xooko'obe', ka tu ts'a3o'ob u xno'ó3 k'abe' tu puksi'ik'al yéetel u xts'ik k'abe' tu tuucho'ob, ka' tu k'aax t'aana3o'ob 3e' u xaachikuba'ob u kanáantiko'ob yóok'ol kaab.

iBeyo' tu 3o'osa3o'ob u páayt'aanil ka' áancha3ak u ketlanil utia'al k tseelik xta'miis! iChuka'an u yóolo'ob ka' u náa3altiko'ob u yutsil kuxtal tak tu xuul!

K'uben meya3 ba'ax una3 u meentik 3untúul 3kanáan yóok'ol kaab

1. Xaak'alte'ex ba'ax una3 u meentik 3untúul 3kanáan yóok'ol kaab.
 - a. Yaan u ye'esik ma' táan u manik ba'alo'ob, mi táan u xuupik ti' ba'alo'ob ku loobiltik u wiinklil wa yóok'ol kaab.
 - b. Ma' u manik ba'alob ku ko'onol to'obilcha3a'ano'ob.
 - d. Ka xíik maan ti' u kíiwikil tia'an tu kaa3al.
 - d. Ma' una3 u ya'ala'a3 xta'miis, chéen yaalab k'a'abéet k a'alik, ts'o'okole' yaan k ilik u ka'a meya3 ti' to'on.
 - e. Yaan a tsolik ti' a láak'tsil ma' u maniko'ob ba'alo'ob wa ma' tu na'atiko'ob u xookil u chan 3u'unil tak'a'an ti'.

2. Ka' p'aatak ta poole'ex u 3eets' t'aanil te'exé 3kanáane'ex yóok'ol kaab:

iTene' me3en xi'ipalen, mexicanoilen, tene' 3kanáanen Yóok'ol kaab!

Wa

iTene' me3en xch'úupalen, xmexicanailen, xkanáanen Yóok'ol kaab!

3. Ma' túubsike'ex u tsíikil 3kanáano'ob Yóok'ol kaab: a xno'o3 k'ab ta puksi'ik'al, a xts'ik k'ab ta tuuch.

KETLANIL MINA'ANUXUUL

Ku páayt'aanta'as tuláakal mejen xiipal
yéetel mejen xchúupal ñKanáanil Yóok'ol
Kaab xooknáalo'ob tu ka'ap'éelil xookil
Primaria ka táakpak'ob utia'al k éemsik u
xuupil ba'alo'ob k manik ma' tu na'ata'as u
xookis u ju'unil tak'a'an ti:

U jeets'elil:

1. Je' u páastal u táakpak'ob tuláakal mejen xooknáalo'ob.
2. Una' u muuch'talo'ob ñkanáano'ob yóok'ol kaab ka' táakpak'ob mejen xooknáalo'ob tu yáax xook primaria.
3. Una' u táakpak'ob mejen xiipal yéetel mejen xchúupal mexicanosilo'ob ka'a u k'asiko'ob u ch'iibalo'ob.
4. Utia'al k p'it'joo'oltik ka'a u xookiko'ob yéetel u na'atiko'ob u chan ju'unil tak'a'an ti le ba'alo'ob ñantiko', yaan ch'a'as núuktik le tsool t'aano'oba:

- a. Kanáant ba'ax ka manik yéetel ba'ax ka xuupik.
- b. Múul tsikbalna'ene'ex.
- c. Yaan k k'a'aytik bix táan k áantik ka'a ma'alobcha'ak yóok'ol kaab.
- d. Yaan k jo'osik boonilo'ob, k'aayo'ob, paaxo'ob, úuchben tsikbalil, tuláakal uts meya' ka' k na'ate' táan k loobiltik k kuxtal.
- e. Yaan k beetik cha'anil, oochel, boonil ka' u p'aat u e'esajil k múul meya' utia'al k éemsik u pu'ulu' xta'miis.
- f. Yaan k p'isik buka'as maano'ob to'obilcha'asano'ob ku xo'oko'ob ku na'atiko'ob u chan ju'unil tak'a'an ka'a o yo'éeltiko'ob u ts'a'akani' yaan ichil.

U biilal le ketlanilo' ka'a éemcha'as u xuupil ba'alo'ob ku beetikto'on k'aasi' beyxan ti yóok'ol kaab ichil u ja'abil xook.

Tsiib a na'il xook tu kúuchil Ñam, wáay mexicanoil.
www.defensoresdelanaturaleza.mx wa ta na'il xook.

K'UBEN TI' TEECH

- 1. Che'éenxikinteş u t'aanil a şka'ansaş wa xka'ansaş xook, ts'a'aş a woochel ti' şeşéelasil uts kuxtal:
 - a. Uts kuxtalil ba'alo'ob a tia'al
 - b. Uts kuxtalil ti' ba'alo'ob kuxa'an
 - c. Uts kuxtalil ti' a tuukul
 - d. Uts kuxtalil ti' a wool

ÚUCHBEN TSIKBALIL: Tu paach a pe'échak'

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'an-saʔ xook le boonilo'obo'.

Tu paach a pe'echak'

A ch'uktik ba'alo'obe' ʔach ka kaambal. Beyxan u ʔkanáanil Yóok'ol Kaab ku náaysik a wóol.

-U yutsil yéetel u k'asil kuxtale' ku p'aatik a pe'echak', ba'ale' mix ʔump'éel ku keetla'anta'aʔ. To'one ʔKanáano'on Yóok'ol Kaab yaan chukik u ʔaaʔil, ts'o'okole' yaan k'a'aytik ichil tuláakal máak utia'al pe'epecha'atik le xuupilo' yéetel le maano'-tu ya'alaʔ xLupita

-ik'a'abéet to'one' ʔump'éel lupa! Tumen u ts'iibile' ʔach meʔen u wo'oi' yéetel yaan t'aano'obe' mix ta na'atik beyxan mix k'aʔoolta'aní'-tuchukbesaʔ xJulia.

Tu kaxtaʔo'ob lupas ka'a suunaʔo'ob ich naʔil Koonol.

Tu ch'a'aʔ núuktaʔo'obe' u t'aanil Nam ka tu ye'eyaʔo'ob ʔump'éel ba'al ku ko'onol ka'a ila'ak u pe'echak' ku p'aatik yóok'ol kaab. Tu maanaʔo'ob ʔump'éel chan ʔugo.

Tu xak'altaʔo'ob ichil u kúuchil áanalte' ka'a ʔáak' u yóolo'ob tumen le chan ʔugo mina'anti' le tu tukultaʔo'obo'.

Bino'ob tu noʔ kaaʔil paalale' utia'al u yiliko'ob ba'ax ku p'aatik, wa ku betik loob ti' u wiinkli máak wa ti' yóok'ol kaab.

Xiimbalnaʔo'ob yóok'ol sakbeʔ, u yotocho'ob ʔach ʔats'uts beyxan p'enkech naʔil koonolo'ob

ku táanla'áaš tumen mejen xiipalal yéetel mejen xchúupalal. Yaan tlapalería, nañil ch'uúuk waaš, u nañil u ko'onol ju'un, u nañil áanalte', cremería, u nañil u ko'onol u yich che'. Mejen paalalo'obe' yaane' táan u yooklo'ob wa táan u jóoklo'ob yéetel u maano'ob, ts'ó'okole' ku bisiko'ob ich xaak, wa ich u sabukan.

Tu yilašo'ob Ñam tia'an tu nañil u ko'onol janal u yuumile' juntuul mejen xchúupal u k'aabae' xAndea. Táan u yuk'ik u ja'il pak'áal beyxan táan

u jantik junkoots' waaš chuup yéetel pak'am beyxan u k'utbil p'aak.

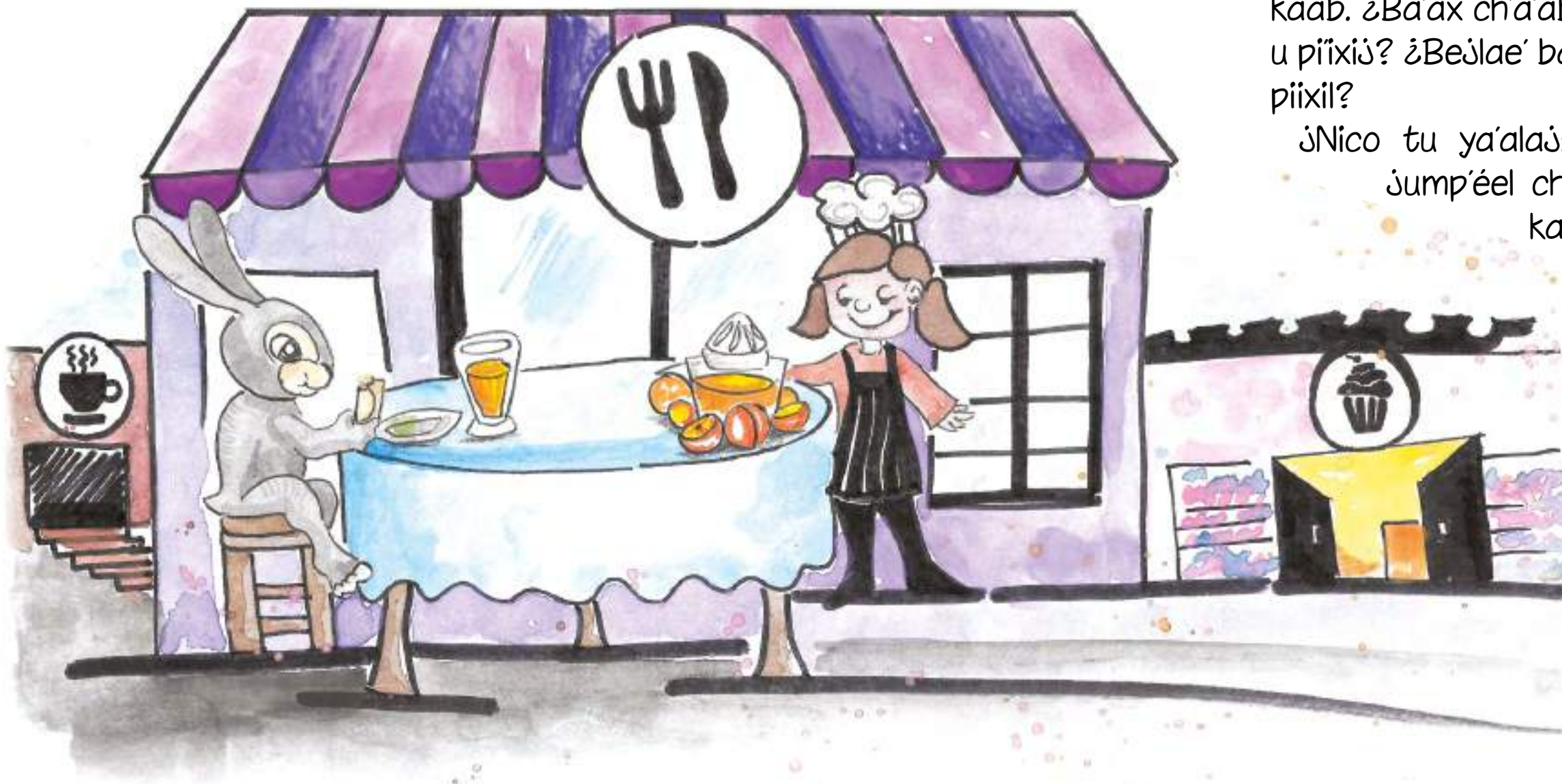
Tu tsikbataš ti', ma' tu kaxtaš u nooy u yiich che' ichil le chan jugo beyxan ku ts'a'abaš fructuosa, ja' yéetel ya'ab ch'uúukil.

Ñam tu ya'alaš ti'ob: -Ma' tu ketik u k'aas u yich che' tu yeets'aš xAndrea aktáan ti' teen. Jach siis óolal beyxan ki'. U sóol ku meyaš ti' siis ch'uúuk, le ken tikinchaške' ku suut lu'umil utia'al u ayik'alkunsik k paak'al. Ba'ale' le chan jugo ts'ó'ok u p'aatik jumptéel k'aas yóok'ol kaab. ¿Ba'ax ch'a'abiš ka'a menchašak u nu'ukul u piixiš? ¿Bejlae' ba'ax ken k meenteš yéetel u piixil?

jNico tu ya'alaš: -Jach ma' utsi' k manik jumptéel chan jugo, chéen junsúutuk ka xuuchike' ka pulik. Ka manik ts'ó'okole' ka pulik jach minan u bilaal.

Tu cha'ášo'ob u bejil u xiimbalo'ob tu Noš Lu'umill Paalal.

Táan u xiimbalo'ob ku tsa'ayalo'ob tupach Ñam táan u náachtalo'obe' táan pe'echa'atiko'ob u ts'uts'uškiš le lu'umo',

u k'áaxile' ñach loob, p'eenkech ba'alo'ob kuxa'ano'ob te'elo'. Nukuch che'ob ñach bey ñe' u chukiko'ob u ka'anil, yaan xaan u ak'il ku nupik ñunkúul che' yéetel uláak'. Jeñeláasil ch'iich'o'obe' yéetel u bonilo'ob. Yóok'ol le che'obo'. Tia'an u k'uño'ob. Ichile' ts'uts'uúkiñ beyxan k'iilkab. Tu yilaño'ob te' náachilo' ñuntúul ñats'uts báalam. Beyxan tu cha'antalo'ob tumen ma'axo'ob táan u ñantiko'ob u yo'och'o'ob chakal ña'as.

Ñam tu ya'alañ ti'ob: -Te'e tu'ux xiimbalnañe'exo' ile'ex le lu'umo'. ñBa'ax ka wilike'ex?

ÑKanáanilo'ob tu núuktaño'ob: -ik pe'echak! Tso'ok k'p'aatik pe'echak' te' tu'ux xiibalnaño'ono'.

-Yaan máako'obe', bey k'oña'anilo'ob ti' maan yéetel xuup, ku k'askuntiko'ob te' tu'ux ku máano'obo'.

Muuts' a wiiche'ex ka'a a ka'añse'ex buka'añ tu'ux ts'o'ok k máan, táan k betik loob ti' le che'obo', k tselik u chan otoch meñen ch'iich'o'ob tu yóolale' ku puutslaño'ob. Ts'aañ a wóole'ex tu yóolal ch'akik che'ob k tikinkuntik áak'alo'ob, ku kiimlaño'ob yik'elo'ob yéetel ba'alche'ob...tuláakal ba'al ku ñeelpañañ.

Tukulte'ex tu yóolalleche'obo', kuxootla'anta'al, ku ñosa'añ u che'il wa ku ñuuch'uñ. Ts'o'okole' ku ts'a'apañ utia'al u bisa'al ka'a menchañak u chan ba'as chan ñugo. Chan ba'aso'ob ku piixla'año'ob

yéetel meñen ñu'unil ts'iibta'an yéetel wo'óñil ñach chichan, ts'o'okole' k manik kex ma' táan k xookik ba'ax ku tasik ichil.

Tukulte'ex bix k'p'aatik u ñamp'ik'e'enil le nukuch k'áaxo'obo'. ñYaan u yoocheli' ti' a tukule'ex wáañ? ñBix a tukulte'ex? -tu k'áatañ Ñam.

Tu núuktañ ñNico: --Chéen kin wilik loobil yéetel ok'om óolal.

XLupita yéetel xJulia tu núuktaño'ob: -iBeyxan teen!

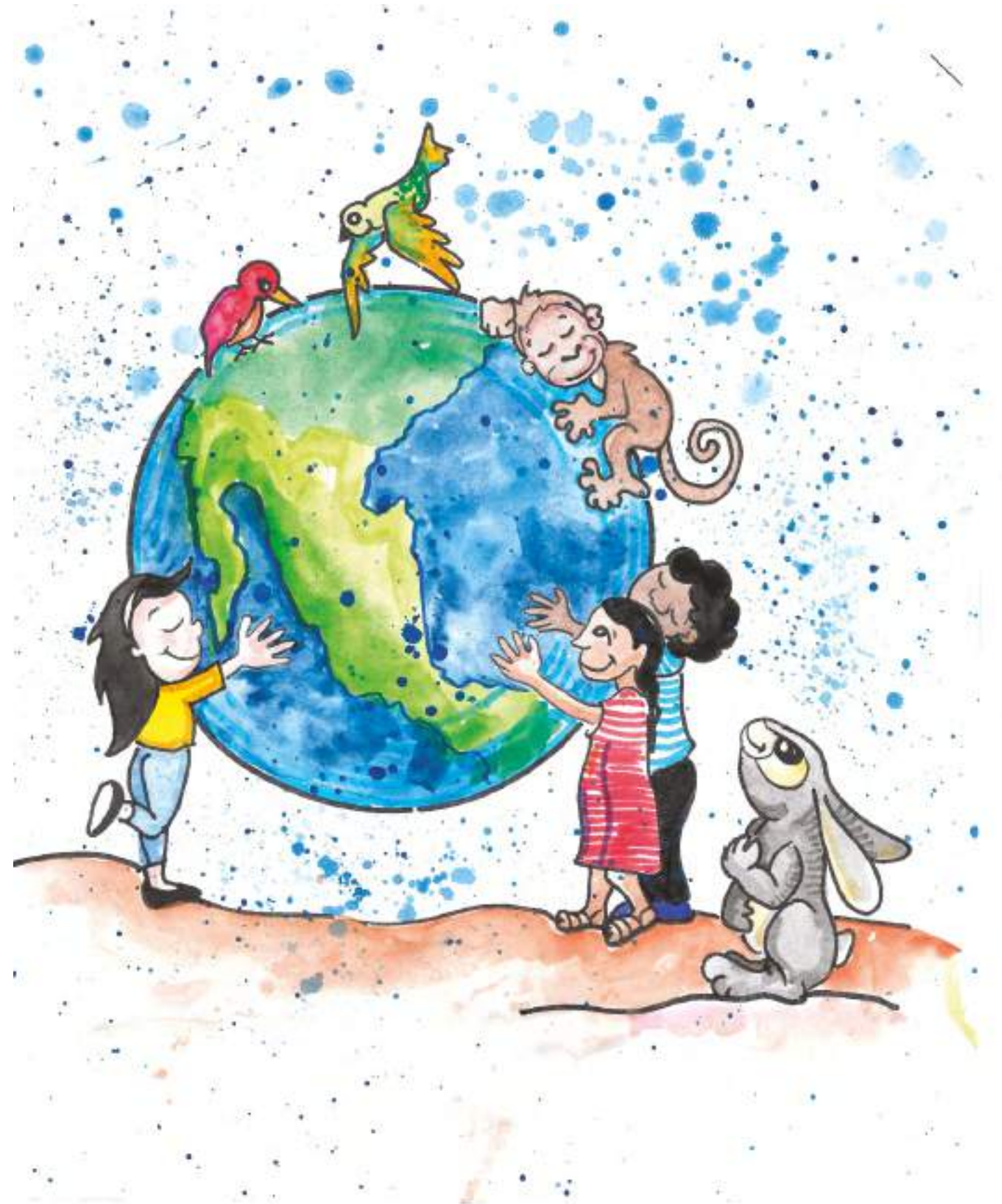

-P'iil a wiche'ex, a'altene'ex ba'ax ka wilike'ex!-
tu núukta3 Ñam.

-iUf! Waye' 3ach chuka'an u nukuch k'áaxil, k
pe'echak'e' ma' ts'o'ok u k'askuntiki'-tu ya'ala3
xJulia.

-Ba'ale' ti' xNa'tsil lu'ume' ti' ku yúuchul loobil
3e'elbix ta tukulta3e'exo'. U k'asi3 k pulik tuláakal
ba'ax manike' 3ach éek', tu', táan u kiimsik
3u3ump'iit k kuxtalil. A pe'echak'e'ex una3 ka'
k-p'aate'ex ya'axtak, yaan p'aatik kuxtalil, ka
anak 3a' ma' éek'i, ka' anak siis óol iik'-tu ya'ala3
Ñam.

Chan paalale' tu 3eek'a3to'ob u k'abo'ob, tu
ch'a'a3 u yik'o'ob, tu yila3o'ob u ka'anil ts'o'okole'
tu ts'a'a3o'ob u xno'o3 k'ab yóok'ol u puk'siik'alo'ob
beyxan u xts'ik k'ab tu tuucho'ob.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Ichil tuláakale'ex máank'abte'ex jump'éeel no'och pe'echak' ku ye'esik a maan yéetel a xuup. Kaxte'ex p'eenkech ba'alo'ob pula'an ti' galletas, jugos, cereales yéetel uláak' piixil ku pu'ulu'.
2. Le ken a ts'o'oksike'ex a pe'echak'e' (il a wil k'uben ti' teeche ti' le wáal ju'un yaan táanil), Yaan a we'esike'ex ta na'il xooke'ex tuláakal ba'ax táan k pulik, ts'a'ex a pe'echak' ts'o'okole' ka bak'ampachtike'ex utia'al ma' u puuts'u' te'ex.

K'UBEN TI' TEECH

1. Ch'a'a' jump'iit k'at wa juuch' yéetel jump'iit boonil, yéetel le nu'ukulila' p'aat yóok'ol junxéet che' a pe'echak ecológica. U yoochel ja' yéetel uláak' yoochel ya'ax. Il a wil a boonil. Biis ta na'il xook ka' a meya'nte' yiknal a wéet xooko'ob utia'al a we'esike'ex te'elo'.

ÚUCHBEN TSIKBALIL: Paklam muuk'

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'an-saʔ xook le boonilo'obo'.

Paklam muuk'

U yóoxtuulil ʔKanan Yóok'ol Kaab táan u pa'atiko'ob kiis buuts' ka' xiiko'ob te' ch'uuko'. Tu ch'iaʔ núukto'ob utia'al u yiliko'ob ba'ax ku meentik ʔeʔeláas máako'ob. Wakukanáantiko'ob ba'ax ku pa'atiko'ob ti' yóok'ol kaab.

Chéen u makmaʔ u chi'ob táan u cha'antiko'ob ʔeʔeláas máako'ob tsola'antako'ob chéen táan u ʔantiko'ob wa táan u yuk'ik'ob ʔanal ma' paatali'. Ichil le kiis buuts'o' chéen t'uubulo'ob ti' u celular. Mix tu yiliko'ob máax ku kuutal tu tséelo'ob. Mix tu cha'antiko'ob ikil u binbailo'ob.

Ka' wa'alchaʔiʔ le kiis buutso' ka' na'ak ʔuntúul chan xnuuk yéetel u xaak, ma' tu kaxtaʔi' tu'ux u kuutaʔ. Ka' tu t'aanaʔ ʔuntúul xi'ipal:-ʔMauro, ʔe' waa u páaʔtaʔ in kuutal te'ela'? Ba'ale' le xi'ipalo' ʔach t'uubul ti' u celular mix tu yu'ubaʔ u t'aani'.

ʔNico tu ʔan t'aanaʔ: Kulen xMa Chayo. -Ka' tu ya'antaʔ yéetel u xaak.

Ka'alikil le kiis buuts' táan u biino', xma Chayo kaaʔ u tsikbal yéetel u ʔkanáanil Yóok'ol Kaab.

-Tuláakal máak t'uubul yéetel u celular le óolale' tu t'uubsaʔo'ob k múul kuxtalil. Yéetel mixmáak ʔe' u páaʔtal a t'aan-tu ya'alaʔ ti'ob.

XLupita tu ya'alaʔ: -ba'ale'ku tsikbalo'ob yéetel uláak' máako'ob, bey túuno' ku múul tsikbalo'ob yéetel uláak' máako'ob.

-Mixbik'in ku keetik u ts'iibil ku túuxta'ab ti' celular ti' ʔump'éel tsikbal, ka' méek'aʔkech, ka'

ts'uts'a'kech wa chéen u ma'acha' a k'ab. Múul tsikbale' ku liisik u yool máak. Tin paalile' kin k'a'asik k múul bin meya' ti' faa'ina-tu ya'ala' xMa Chayo.

-¿Ba'ax le fa'inao'?- tu k'aata' xLupita.

-Jump'eel múul meya' k betik utia'al k-kanáantik, k-utskintik wa k-ma'alobkunsik k chan kaa', tumen lela' k kaa'al, junxéet' lu'um siibilcha'ito'on ka' k kanante'.

Ka'ache' k biin xoot su'uk, k jóoyabtik che'ob, k bonik ka' jats'utstak k na'il xook, múul k beta' u be'il kaa'.

Ka'achi' ti' in xlo'obayane' k liisa' u na'il k'i'wik. T beeta' le k'i'wiko' utia'al u ko'onolcha'a' u yich je'eláasil ba'alo'ob k pak'ik beyxan ti' k muuch'tali'.

Tene' leylie' ti' k'i'wik kin wuk'ul tumen te'elo' jach ki' le wa'jo' kin chukbesik yéetel ak' sa', yaan ki'ine' kin jantik jump'eel kots' waa' wa táamali'-tu tsikba'ita' ti'ob xMa Chayo.

-Kin wilik ichil xaak chéen áak' janal ka bisik. ¿Ma' waa' uts ta t'aan a manik ba'alo'ob to'obilcha'a'ano'obe'?-tu k'aata' xJulia.

-Ma', tumen chéen utia'al in pule'. Ba'ale' kin k'a'asik ba'ax u ka'ansma'ten in tatatsilo'ob yéetel in noolo'ob: múul aniko'on yéetel tuláakal ba'al kuxa'an, chéen jante' le ba'ax ku siiktechó', ma' tookik ti' ya'abi' wa ma' k'a'abéet techi'. Chéen jant le ba'ax ku beetik uts ta wiinklil

beyxan ts'aas u niib óolal tĩ che'ob yéetel ba'alche'ob tumen ku siiktech a wo'och utia'al a kuxtal. Beyil'on jump'eel k'axil suum mina'an u xuul utia'al ts'aik niib óolal, beyxan utia'al ts'aik yéetel k k'amik.

Ts'ó'okole' u chan wo'ojil ts'iibe3 jach chichan ma' tu páajtal in xokik. Ma' tin na'atik u ts'iibil, t'aano'ob jela'antako'ob, bey táan u beetiko'ob utia'al ma' u na'atik mixmáak.

¿Máakalmáak chuka'an u yóole' ku manik ba'alo'ob ma' tu na'atik ba'ax yaan ichil? Tene'

ma'-tu xula3 u t'aan xMa Chayo, ka' tu ya'ala3 u ka' éeme3.

-iJach jaa3 u t'aan! Jach ku na'atik le maano' yéetel le xuupo'. Ma' k'oja'an tĩ xuupĩ. Ku kanáantikuba3 beyxan ku tsikik xNa'tsil Lu'um -tu ya'ala3 xLupita.

-Jach jaa3, ba'ale' p'eenkech máako'ob chéen xuup u biilal-tu núukta3 jNico.

-Ba'ale' tu péeksa3 k óole', tumen tu k'a'asa3 to'on u tuukulil k ch'iibal. Tu k'a'asa3 to'on ka' muuchlak'on tumen beyo' múuk'ano'on. jKanáanilo'on Yóok'ol Kaab jach ya'ab chan xiipalal yéetel chan xch'úupalal tu lu'umil México, táan k meya3 tu kúuchil u Tuuch U3 -tu ya'ala3 xJulia, ts'ó'okole' u yóoxtúulilo'ob éemcha3o'ob tĩ le kiis buuts'o'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Yéetel jeets' óolalil tsikbalnene'ex ba'ax kúuchil wa nu'ukul utia'al tuláakal kaaʔ. Yéeyte'ex juntuul a wéet paalil ka' u ts'íibt le kúuchilo'ob wa nu'ukul utia'al tuláakalo'one'ex. Je'elbix: beʔo'ob, u sáasil kaaʔ, etcétera.
2. U bilal u meyaʔ faʔinae' ka' muuch'lako'on utia'al ts'aik ba'alo'ob ku k'a'abéetchaʔaʔ ich kaaʔ beyxan yaan k múul meyaʔ utia'al utskintik wa k kanantik ba'alo'ob k tia'al. Yéeyte'ex jump'éel meyaʔ kuk'a'abetchaʔaʔ ka' múul utskintike'ex, a boonike'ex, a joyabtike'ex wa a liisike'ex. llawile'ex ba'ax k'a'abéet u beeta'aʔ ta kaaʔal, kaxt ulaak' áantaʔ ichil a laak'tsilo'ob.

K'UBEN TI' TEECH

1. llawilichil a láak'tsilo'ob máaxo'ob jach chéen xuup yéetel maan ku beetiko'ob, ts'o'okole' mix tu xokiko'ob u chan ju'unil tak'a'an. Ts'íib ti' jump'éel ju'une' máax chéen u biilal xuupe', yéetel máax ku xuup chéen le ba'ax k'a'abéet ti'.
2. Yaan k k'a'asik k ch'íibale', k'áat ti' a láak'tsil jump'éel janal ku meentiko'ob a noolo'ob jach úuchiʔ, booneʔ ti' jump'éel ju'un u tsolil bix u menta'aʔ le janalo'.

10

ÚUCHBEN TSIKBALIL: Ma' chika'aní

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'an-saʔ xook le boonilo'obo'.

Ma' chika'ani'

-Yaan ba'alo'ob k ilik, yaane' chéen k u'uyik. Yaan k'iine' le ba'ax k u'uyiko' ʔach ku péeksik k óol. Ma' tuláakal ba'al ʔach bey k iliko'. Uʔe' ʔump'éel ek' nupa'an yéetel yóok'ol kaab. Ba'ale' ma' chéen anik te' ka'analo'. Yaan muuk'il ku nupikuba'ob, ba'ale' ma' táan k iliki -Ñam te' áak'abo' táan u tsikbal yéetel le ʔkanáanilo'ob yóok'ol kaab ti' u kúuchil Uʔ.

-ʔKa wilike'ex wáaʔ te' ka'anila' u táabil tuuch? ʔMa'sima'? Ba'ale' ka' xiimbaltike'ex tu beʔil. U yakunaʔil yéetel u múul áantikuba'ob ichil yóok'ol kaab yéetel le kúuchila' yaan ʔump'éel noʔoch muuk'il. Ma' tu chiikpaʔaʔ, ba'ale' ku siikto'on ba'alo'ob seten ʔats'utstako'ob -táan u tsikbal.

-ʔTu'ux yaan le muuk'ilo'? -tu núuktaʔ ʔNico.-
iTak in wilik! ʔBixi'? -táan u k'echik u kaal utia'al u yilik te' ka'ano'.

Ñam tu ya'alaʔ ti' ma' tu páaʔtaʔ a wiliki', tumen ma' chika'ani', ʔe'elbix le bisbáailo', le iik'o', ma' táan k iliki'.

-ʔBix u k'aaba' le muuk'ilo' Ñam? -tu k'aataʔ xJulia.

-U k'aabae' magnetismo. U muuk'il ku chich kóolik. Tu yóolale' ku nupikubaʔ yóok'ol kaab yéetel uʔ. Kex náachil anchaʔko'obe' ku múul

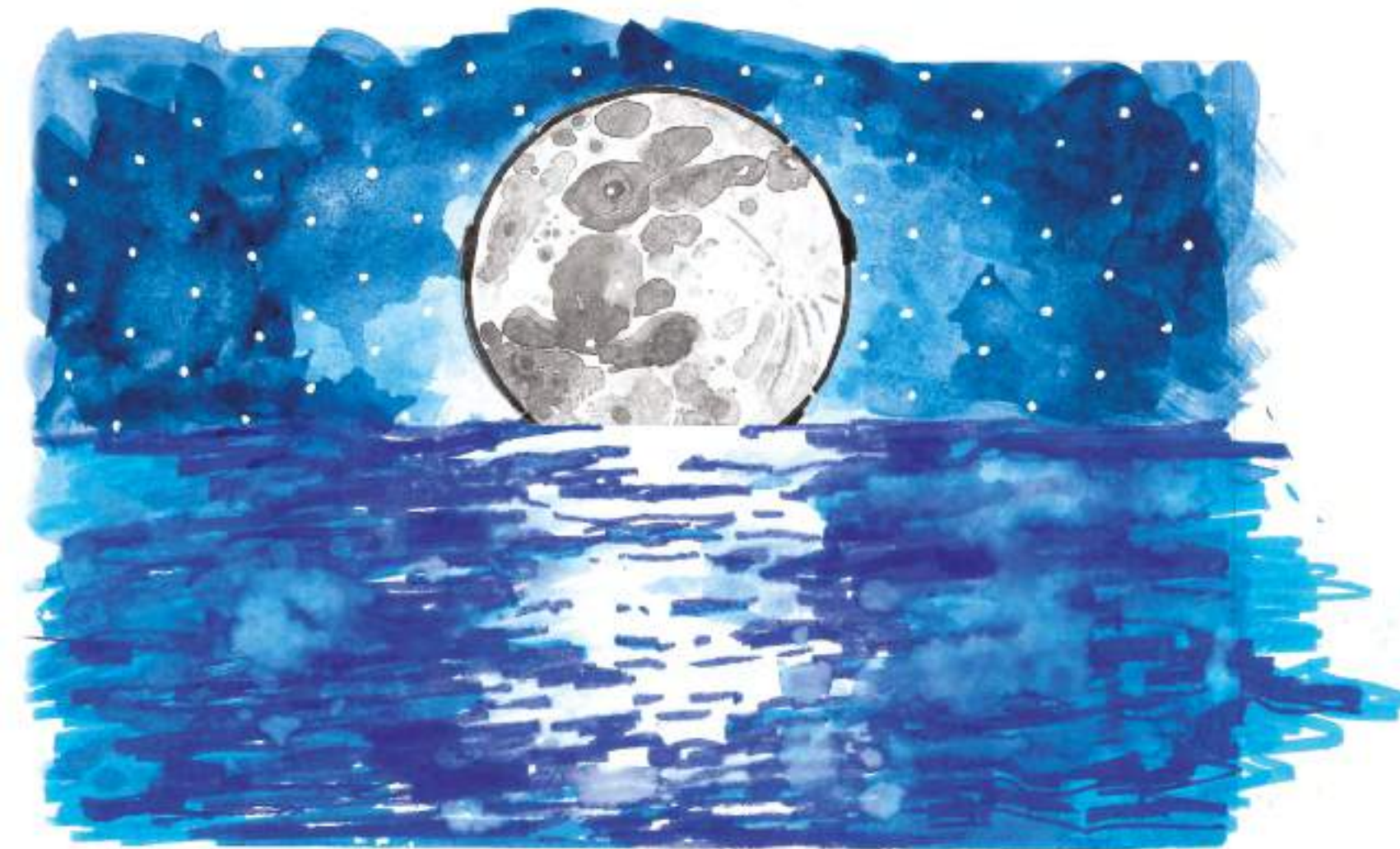

yilikuba'ob, beyxan ku yilikenob.

-Jaaʔ a t'aan Ñam. Ya'ab máako'ob u yoʔéelo'ob tia'an ʔuntúul t'úul tu ts'úuʔ uʔ, to'one' ʔach kiimak k'ool tumen le t'úulo' mexicano -tu ya'alaʔ xLupita ʔach kiimak u yool.

-Jaaʔ beyo', kin cha'anta'aa le ken áanchaʔak tuulis uʔ. Ya'ab máako'ob ku ch'e'eneʔtikeno' tak le u yaʔkunsmuma'ob uts tu t'aano'ob -tu ya'alaʔ ti'ob Ñam.

-ʔWa ma' tuulis uʔi, ʔáampik'e'en waaʔ? -tu k'áataʔ xJulia.

Wak' u che'eʔ Ñam, tu núuktaʔ ma' beyi'. Máantats' táan u k'exikubaʔ, yaan u téeneʔ ku chiikpaʔaʔ ya'ab u saasil, le óolale' ka wilik tulis, ba'ale' leylie' chuka'ane', beyxan máantats' táan u koolik u muuk'il yook'ol kaab, lebetike' yaan kuxtalil waye'. Kex ma' táan kilike' u muukile' táan u ye'esik. Beey ma' tia'an ichilo'one'exi', ba'ale' wa mina'an Uʔe', le kuxtalilo' ma' tu beeychaʔaʔ.

xJulia tu ya'alaʔ: -Yaan ba'alobe' kex ma' chika'ano'obi' tia'ano'ob ichilo'one'ex: kinsaʔ uk'ul ichil ʔanal. llawil Ñam, le ta tsikbaltaʔ to'on yoolal le chukwao'.

To'one' t'ilaʔe' le chan ʔugo mixʔunxéet' nooy yaan ichil. iChéen tuus! Kex ma' chika'ano'obi' buka'aʔ loobil ku beetiko'ob.

U yutsile' -tu xuul u t'aan xJulia -U ʔKana'anil Yook'ol Kaab ts'o'ok k'chukik ka' xo'oko'ok u chan ʔu'unil tak'a'an ti' ʔanal ku ko'onol, beyxan ka' u na'ato'ob ba'ax yaan ichil kex ma' chika'ani'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. A jka'ansaɔ wa xka'ansaɔ xooke'ex leti'ob kun u tsoolik te'exo' bix u jeelpaɔaɔ Uɔ, u muuk'il ku ye'esik jach uts ti' yook'ol kaab, ma' taan k iliki, ba'ale' tia'ani.
Ma' tu chiikpaɔaɔ u muuk'il, ba'ale' tia'ani. Bey xano' jump'eel chan ju'unil tak'a'an ti' janal ku ko'onolo' je' u tuusko'one', tumen le maan yéetel xuupo' ku koolik maak kex ma' u yojel ba'ax ku tasik ichil.
2. Muuch'kinsaba'ex utia'al a we'esike'ex u muuk'il uɔ kex ma' taan k ilike', ba'ale' uts, e'ese'ex xan le xuupo', kex ma' tu chiikpaɔaɔ, ba'ale' k'aas.

K'UBEN TI' TEECH

1. Xaak'alt ta wotoch jump'eel janal wa uk'ul tak'a'an u chan ju'unil ti' waaɔ, aceite, siis boox ja' wa janal ma' paatali. Kaxt yéetel ts'iibt u nu'ukul ku tasik ichil, lelo' je' u beetik loob ta wiinklil kex ma' taan a wiliki.

11

ÚUCHBEN TSIKBALIL: U ts'aakil

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'an-saʔ xook le boonilo'obo'.

U ts'aakil

Táan u xooko'obe' ka' ʔan ook u noʔochil le naʔil xooko' ka' tu ya'alaʔ tia'ano'ob té táankabo' ya'ab kaʔnáalil.

–Tak u tsikbalo'ob ta wéetele'ex kin wilik táan u kuuchiko'ob ba'aso'ob –bey tu ya'alaʔo'.

Ba'ale' ʔach ya'abo'ob, bey túuno' le meʔen paalalo'ob ʔooko'ob táankab utia'al u ka'amiko'ob.

Ka' ooko'obe' tu taaso'ob ʔump'éeel noʔoch ts'iib boonilnaʔa'ane': iKi'imak óolal ti' ʔKanáanil Yóok'ol kaab!

Táan u bisiko'ob xaako'ob chuup yéetel waaʔ yéetel ba'aso'ob chuup yéetel u yiich che'. Uláak'o'obe' táan u taasiko'ob u ʔa'il u yich che' yéetel u chan laak.

Tu tsoola'antuba'ob tu táanil le meʔen paalalo'obo' bey xan tu

táan ʔka'ansaʔ xooko'obe'.

Séebakil tu tsoolaʔo'ob mayak che'ob ka' tu eets'kuntaʔo'ob u kuucho'obe'.

XEsperanza, u ko'olelil ku konik ka'achiʔ u ʔa'il u yich che' tu ya'alaʔ ti'ob: –Taalo'on k ts'aikte'ex k niib óolal tumen ta p'ilaʔe'ex k iich tumen ma' unaʔ ʔantik ba'alo'ob ma' t ka'áoolil ba'ax yaan ichil. Táanile' t ilaʔe' le kinsaʔ uk'ul k beetiko', ts'o'okole' ta ts'aasto'one'ex u ts'aakil, ta ka'ansaʔto'one'ex yaan k xookik u chan ʔu'unil tak'a'an ti' le ʔanal ku ko'onolo'. Beʔela'e' wa ku loobiltiko'one' ma' t manik. Yóolal a meyaʔe'ex

na'ak u koonol k paak'al k táanlik.

ƆRaúl u yuumil ku moolik xta'miiseɔ tu ya'alaɔ ts'o'ok u yéemeɔ tak u chúumukil le xta'miiso' chéen yóolal k xuupik le ba'ax k'aabéet to'ono'.

U ƆTs'aak yaɔil ka tu yawataɔ: -iBeyxan ts'o'ok u yéemeɔ u k'óɔ'a'anil kaaɔ! Tuláakal ba'al ku kiimsik máak yaan u ts'aakil, bey túuno' te'ex ta kaxtaɔe'ex. iYumbo'otikte'ex!

U kaɔnáalil kaaɔ u t'ooxiko'ob tuláakal le ɔanal tu

bisaɔo'ob, kiimák u yóolo'ob ka' múul k'aaynaɔo'ob yéetel le meɔen paalalo'obo'.

Le ka' ts'o'ok u tsikbaltik ti'ob ti' Nam, leti' tu núuktaɔ:-Lela' ɔump'éel muuch' meyaɔ!

ilkil táan a woɔéeltik ba'ax unaɔ a ɔantike', ku yéemeɔ le xta'miiso' beyxan yaan toɔ óolal! Lelo' ɔach uts, iutsil kuxtal!

Múul méek'chaɔo'ob ka tu tsikaɔo'ob, táan u b'aaxalo'ob ikil u walk'eskuba'ob yóok'ol le su'uko' tu Noɔ Lu'umil Paalal, ka'alikil tu ɔaayuba'ob yáanal k'iin ka' tu ch'aɔo'ob u siis óolil le iik'o'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Ooks ta pole'ex junxéet' u ts'ibil "Discurso a las Flores" ts'ibta'an tumen Carlos Pellicer:

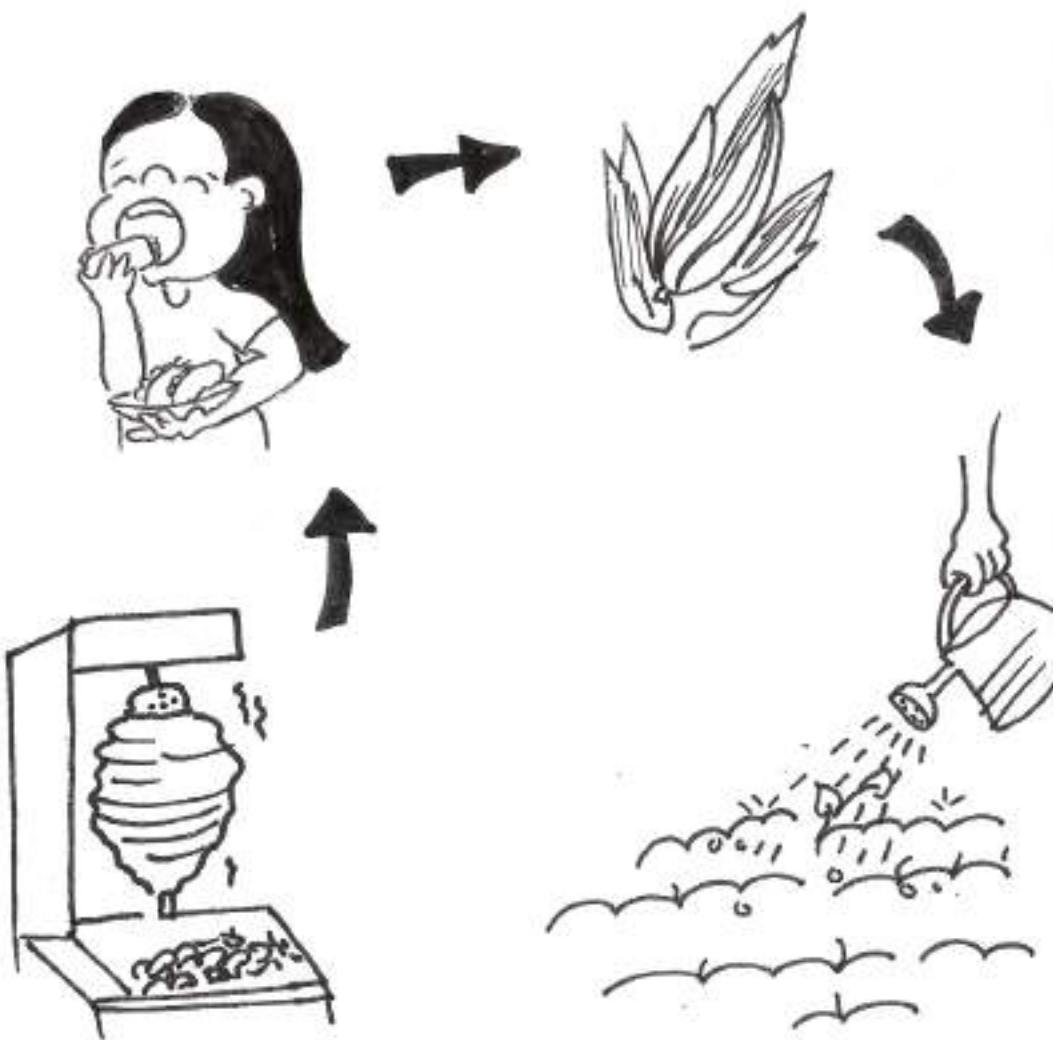
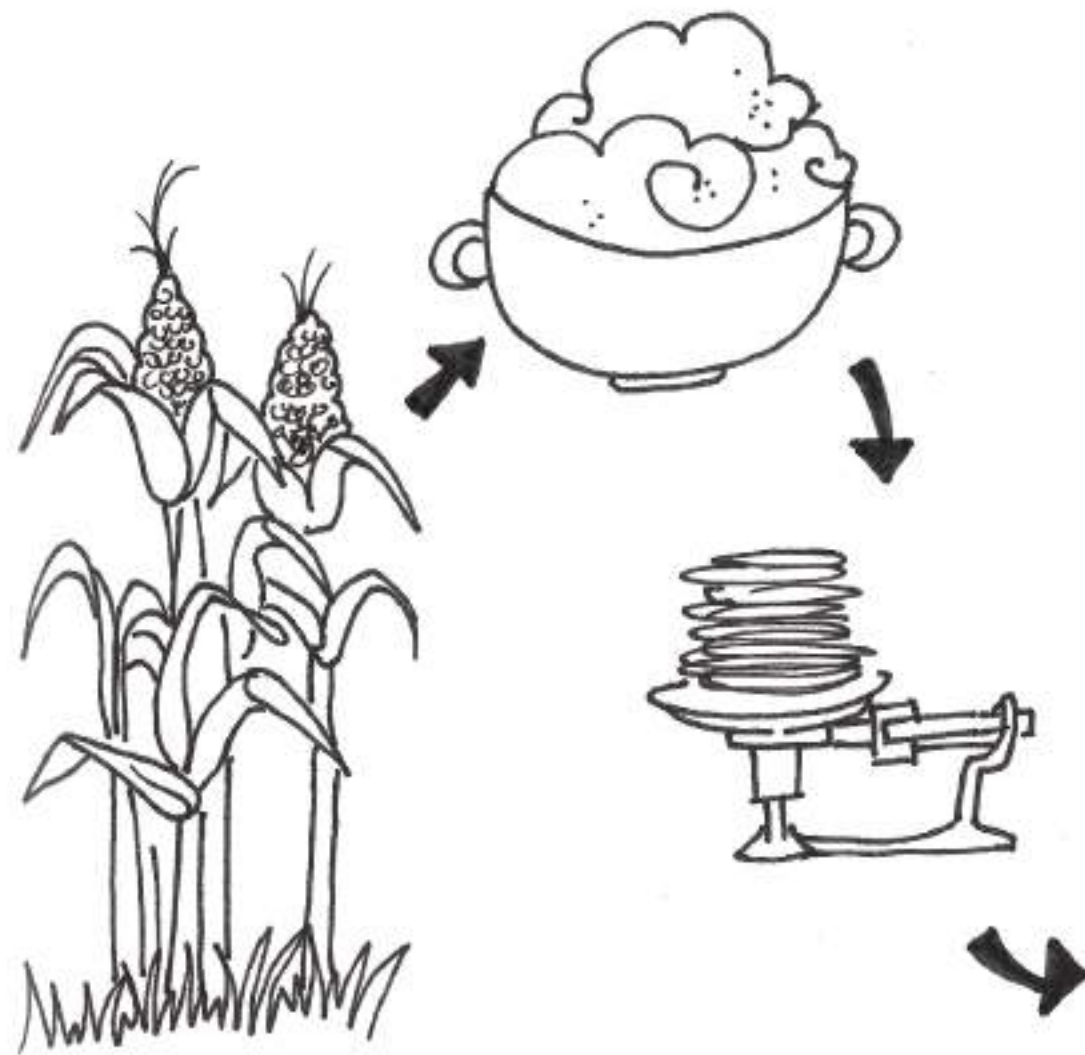
"U kúuchil k'áaxe' junp'éel no3 lu'umil ku p'áata3
 náach ti' to'on kex tuklike' chéen ch'a'abi3.
 Istikya3 k k'úuchu3 te' ka'anilo', u ma'alobil ti'
 Doña Brú3ula, táankelen x'ipal.
 U wo'oj3 ts'iibe3 tsoola'an---u be3il ik'il t'aan---
 ku táakpa3lo'ob tu yaal a k'aab.
 Yaan tin k'iik'ele' ku xiimbal yéetel u t'aanil u
 kuxtalil xiu. Le ken in k'ub ti' junkúul che' in
 k'abe' kin wu'uyik in nuupla'anta'a3 in wóole'
 je'elbix yiknal juntúul suku'untsile."

2. Jook'ene'ex táankab wa tu kúuchil báaxal paalal. U'uye'ex u pikta'a3 a wiich tumen le ik'o yéetel le k'iino'. Tso'okole' méek'e'ex junkúul che' beyxan mach u k'ab che'. Ts'a'a3 a wóole'ex suku'untsile'ex ti'.
3. Tuláakale'ex a'ale'ex le ik'il t'aan ta kana3e'exo'.

K'UBEN TI' TEECH

1. Beɬla'e' ts'o'oka'an a k'aɬ óoltik bix unaɬ ka xuupnako'on, boon t'i ʒunwáal ʒu'üne'u yóochel t'i ba'alo'ob ʒe' u páaɬtal u ka' meyaɬtik to'on:

Xuul t'aanil

No3 lu'ume3, ka3a'an 3e3eláan ba'axo'ob ichil yéetel 3ach ayik'al yéetel u miatsilil ku chiikpa3al t3' ya'abach ba'axo'ob 3e'ex 3e3eláasil paaxo'ob yéetel 3e3eláasil máasewáal t'aanilo'ob. Ka' 3ats'utscha3ak u yu'uba3 le tsikbalo'oba', t ch'aa3 u paaxil Fonoteca ti Instituto Nacional ti Antropología e Historia, beyxan u paaxil túumben 3 paaxo'ob mexicanosilo'ob utia'al a wu'uyike'ex u paaxil México layli'e kuxa'ane'. Kaabale' ku chiikpa3al u páayal t'aanil utia'al a Kaxtike'ex u paaxil.. U 3oron ts'ib meencha3a'an yéetel u k'ayil "Dices" paaxcha3a'an tumen u muuch' paaxil Yolotecuani, Tixtla, Guerrero. Te' no3 kaa3a' ku yóok'osta3 "Son de Tarima". Kiki'tankech ka' a k'a3 óolte3.

U k'aaba' le paaxo'	U k'aaba' le disco	E3ecutantes, agrupación y sello discográfico
ÚUCHBEN TSIKBALIL 1		
Vinnete	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH
3obon ich	iAy táan u biin...! U arpail no3ol Michoacán	Alfonso Martínez Peñaloza. U meya3il ti de Desarrollo Cultural Regional ti Tierra Caliente
Huilota	U 3-K'aayilo'ob: Alfonso Peñaloza Gonzáles, José García Abarca.	U k'aayil: iAy, táan u biin...! U arpail no3ol ti Michoacán. U meya3il ti desarrollo cultural regional ti tierra caliente
Tu'ul	Ariles yéetel más Ariles, u ba'ache'ilo'ob tu paaxil 3arocho	U paaxil che', u analte'il ba'alche'ob tu paaxil 3arocho, Ts'ibta'an tumen Caterina Camastra beyxan boona'anil tumen 3ulio Torres, ediciones El Naran3o
ÚUCHBEN TSIKBALIL 2		
Yaa3kuntken in yaamail in puksik'al	In Xóchitl in cuicatl. K'aayo'ob tu ch'iibal náhuatl ti Morelos yéetel Guerrero	Testimonio musical de México, vol. 23, N°. 11. Fonoteca - INAH. Compositor musical: Lino Balderas Pedraza. Cantante: Lino Balderas
Recollection II	Baca Lobera U paaxil ti Cámara	Cero records, U Mola'ayil Queretano ti Cultura yéetel Artes, Fonarte latino. FONCA
ÚUCHBEN TSIKBALIL 3		
U óok'otil kée3 Cocorit, Sonora	Máasewal paaxil Tu no3ol-lak'in 05	U ye'esalil paaxil tu no3 ku'umil México INAH 05

U k'aayil yakunaʔ, Navoʔoa, Sonora	Máasewal paaxil tu no- ʔol-lak'in 05	U ye'esalil paaxil tu noʔ ku'umil México INAH 05
Kiitam	U paaxil u noʔ lu'umil Michoacán	U kiimak ólalil ti Tierra Caliente. Sones tu lu'umil Michoacana Alborada Records
ÚUCHBEN TSIKBALIL 4		
Xochipitzahua (nahuas)	Máasewal paaxil ti México	Testimonio musical de México, vol. 9, N°.7. Fonoteca - INAH
Light and dust	Manuel Rocha Iturbide	Saxofón electroacústico de México III Omar López. Urtex, Conaculta, INBA
ÚUCHBEN TSIKBALIL 5		
U xiwil Yerbabuena	U paaxil Costa Chica Ti Guerrero yéetel Oaxaca	Testimonio musical de México, N°. 21. Fonoteca - INAH
Primer mareo	Jorge Calleʔa	Saxofón electroacústico de México III Omar López. Urtex, Conaculta, INBA
ÚUCHBEN TSIKBALIL 6		
Ook'ol (Jaatskabil)	Música Huasteca	Testimonio musical de México, vol. 3, N°. 12. Fonoteca - INAH. Trío los cantores de Valles
Uatsini ma tsitasika	Banda Real de Ichán	Argimiro Ascencio, Conaculta, FONCA, Secretaría de Cultura Michoacán
ÚUCHBEN TSIKBALIL 7		
Soots'. U paaxil u yok'ostal tumen pulikson	U paaxil utia'al Pulikson wa Noʔoch óok'ot	Testimonio musical de México, vol. 36, N°. 12. Fonoteca - INAH. Francisco Guzmán
U k'aayil ʔa'	Orquesta de los hermanos Vázquez	Ismael García MArcelino. Orquesta de los hermanos Vázquez de Charapan, Michoacán

ÚUCHBEN TSIKBALIL 8		
X-guasanga	U paaxil Huasteca	Testimonio musical de México, vol. 3, N°. 11. Fonoteca - INAH. Trío Alma de las tres huastecas
Pieza fúnebre	U paaxil ti Tierra Caliente de Guerrero	Testimonio musical de México, vol. 10, N°. 4. Fonoteca - INAH. Conjunto Aʔuchitlán
x-ʔiit'o'ob	U yich uʔ	Chéʔere
ÚUCHBEN TSIKBALIL 9		
El becerrero (gusto)	U paaxil ti Tierra Caliente de Guerrero	Testimonio musical de México, vol. 10; N°. 4. Fonoteca - INAH. Conjunto Aʔuchitlán
ÚUCHBEN TSIKBALIL 10		
Ku tiip'is uʔ ku sa'ataʔ Yuum Kiin...	Tradiciones musicales de La Laguna	Testimonio musical de México, vol. 22, N°. 7. Fonoteca - INAH. Ernesto González Domene, Jaime de Lara Tamayo, Alberto González Domene, Carlos González Domene
ÚUCHBEN TSIKBALIL 11		
ʔ-koon waaʔo'ob	Tradiciones musicales de La Laguna	Testimonio musical de México, vol. 22, N°. 7. Fonoteca - INAH. Andrés Olvera Gómez, Albino García Hernández, Evaristo García Hernández, Cenobio García Hernández, Reyes Gaucin Castilleʔo
Kokox tsíimin pardo	U paaxil tu noʔolil Jalisco	Testimonio musical de México, vol. 18, N°. 1. Fonoteca - INAH. Ramón González Aviña, David Santillán Rodríguez, Manuel Alcaraz Figueroa, Jesús Ramírez Luna. Mariachi Alcaraz

